

В. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

ЗА ПЛУГОМ

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

XII

Застібнулось небо на всі гудзики, тільки десь на заході вітер червоною підкладкою матляє...

Стернясті сиво-руді лани глухо мовчать.

Зелена озимина зустріла провесну морозами пририта. По ярках та балках сніг брудними застіраними хустками.

Тиша.

Вітер безшелесно червоною підкладкою. Вітер косматі чорні крила, крила вечора на степ.

— Друг ти мій сердечний, як-же воно так? Коли царя долой, так і бога... Бо в писані десь записано: один бог на небі й один цар на землі! Друг ти мій...

Почтар, дід Архип, лежав на возі земської почти й напружено розв'язував філософські проблеми. Діда невидно цілком: так лежить старий рваний кожух кимось кинутий жужмом.

Одноока, безклуба шкапа плететься по кальному шляху: її ноги й черево вкриті товстою шкаралющею темного глею, що надає цій ясно-гнідій постаті фантастичного вигляду. Шкапа глибокодумно приймала філософію свого друга, сумно похитуючи головою.

Діда добре почастовано в селі, з якого це вони виїхали, а шкапу за метушнею тільки напоєно. Можливо, що це саме згадала шкапа і зупинилась. Дід переждав з годину... закінчив свою промову й, побачивши, що віз стоїть серед степу, сів і запитав:

— Друг, як же це воно? Бачиш, ніч... Вже постарайся до Житняків, а там я тебе ублаготворю по-губернаторському.

І шкапа слухняно почвачкотіла. Дід ліг, але тепер він уже уважав за свій обов'язок задобрювати гніду приємними розмовами.

— Веземо ми з тобою революцію в Житняки... Десь нічого ще не знають. Перве діло заїдемо з тобою в економію до Михайловки... От вже видно, ось! Ну, друг сердечний... Але першим зустрів почту жартівливий механик Федот Кислиця. Він зупинив воза. Дід йому:

— Цілий віз у Житняки. Мабуть нічого й не знаєте?

— Як то нічого? У Верболоза Прохора жінка дев'яте породила, а у Секлети Горової корова отелилася, а... — прикинувся той.

— Хоч ви й механиком величаєтеся, Федоту Панасовичу, а звинить — темнота сірая! Царя скинуто, а ви про Секлетине теля...

— Що?! Як?! Уже...

— Друг, ти хочеш мені весь віз покинути? Калічний же я розносити... Вези у волость!

— Та це все—вам! З Петрограда!

Так докотився до Житняків на страсному тижні відгомін Лютневої Революції 1917 року. Салдати писали родичам з фронту, студенти, школярі й заробітчани з міст, а Горпина з Федотом Кислицею одержали з Петрограда газети, прокламації й тоненькі книжечки, ще й листи... Писав Семен уже з волі.

Забули жінки, що страсний тиждень: хат не чепурять, пасок не вчиняють... Ходять з школи у волость, з волости в споживачку до Горпини... Царя скинуто—війні кінець!

Пан-отець злякався, що церкву обминають, звелів вдарити в усі дзвони. На цвинтарі молебень благодарственный „о дарованії революції“ одправив. Всі служачі економії і старі Білозуби, і всі поприходили: тузи, королі, дами та валети. Селяни—прості карти—геть заповнили цвинтар.

По молебні казали промови пан-отець Сава, економський управитель Коцюра Карпо (поранений капітан) і вчитель Іван Степанович. Всі в одно б'ють:

— Спокійно треба держатися і побідоносно скінчити війну!

А чоловіки проміж себе про панську землю, пальцями в бородах длубаючи... Жінки: треба війну кінчати! Федот Кислиця іменинником похожає, а мовчить... в своєму гурті руками розводить, до сипоти сперечається з Максимом Птицею. Прохор Верболюз кулаком в свої ребра цупить і кричить:

— Не розводьтєся довго, а ріжте прямо: орати мені свою десятину, чи підождати, поки панської одріжуть та насіння з економчеської клуні дадуть?! Коли панські клуні під замком, а ви землю панську трактором знову затракторите, на... хотів я на вашу революцію!

*

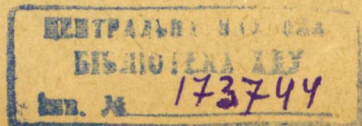
Закрутило життя закарлюками: розгадай їх! Що не день—новина, що не день—слова нечувані з губі взлітають. Були житняківці з діда-прадіда хахлами безмозглими, мазепами, галушками, мужиками, православними христіянами, а на великоднім тижні 1917 року стали українцями. У всіх українців прапор один—жовтоблакитний. Пошили у Білозубів в їдальні жовто-блакитного прапора й прибили його високо над волостью:

„Хай увесь світ знає, що в Житняках українці живуть!“

Переогодом прибув з повіту якийсь парубчак з жовто-блакитною стожкою і довго докоряв житняківцям, що в них немає „Просвіти“.

Правду кажучи, в школі й вчення вже ніякого не було, то вчитель одкрив там „Просвіту“. Що-дня газети читає, почав книжки видавати селянам для читання, попервах на книжки накинупи псами на кістки, та охололи: казочки про панів, про мужиків... Не знайшли в них селяни головного:—як бути з панською та своєю землею і що робити з паном Везубським та Білозубами? Дехто назад книжки повернув, а більше на цигарки скурили. Гнівався Іван Степанович:

— Це некультурне поводження з культурними цінностями!

А селяни один до другого:

— Що він культикає на нас? Ми — хлібороби, а не як!

„Мітинг“ — нове знов.

Хто знає, звідкіль приїздили у село різні люди, та збирали мітинги.

Казали про установчі збори, про вибори до них і кожен про свою партію розпинався: наша партія така, і он яка, і ось яка, і краща за всіх!

Селяни слухали, головами похитували, а декотрі молодші в долоні плескали, а поміж себе глузували:

— Хе-хе-хе, — заметушилися панки, чують, — кінець їм приходить! Вже партії повигадували!

— Ні, голубчики наші, вас ніякі партії вже не врятують. Коли царя геть, так вас нічого на насіння залишати.

А в Горпини наче очі на потилиці стали. Хазяйство на Карла кинула, а сама тільки їсти зварить, та вже й пішла в школу, у волость, в ті хати, де підлітки книжками зачитуються. Ходить, розпитує, прислухається, а все цілої правди не знаходить про революцію. А того, що Федот Кислиця каже, страхається...

Засиділися пізно гості в Коцюр. Велика висяча лампа під білим везерунковим абажуром освітлювала ситі, задоволені обличчя житняківських хазяїв... На столах стояли глибокі миски з цукерками, пряниками, горіхами й насінням... Багато переспівали вже пісень, коли розмова господаря з Мехтодом Ситником луснула батогом по гомону голосів.

— Голота на землю націлилась! Отой приблуда, машиніст Кислиця, такеє верзе, що... Хіба не чули? Покіль установиться лад, то нас на порох зітруть! Треба й нам об'єднатися, бо поодинці переріжуть, як курчат...

На ці слова Ситника сказав твердо Петро Коцюра:

— Коли царя немає, то немає й високородних панів: тепер Вerezубські й Коцюри однакові громадяни! А для рівних і права і шлях рівний! Торік Вerezубський засіяв півтори тисячі десятин, Білозуб — дев'ятсот, а Коцюра тільки триста сім...

Ситник підказав:

— А Ситник усього сто тринадцять...

Гаврило Неїмборщ й собі:

— Неїмборщ тільки дев'яносто вісім.

Господар продовжував:

— А чому так? Тому, що у Вerezубського при царі родичі були... Вerezубський за війну стільки нагарбав з інтенданства, що всі свої борги повиплачував, автобіля купив і он скільки машин припер в окономію... Окономія почала назад скуповувати землю у вдів та бабів... Перед війною Вerezубський, пригадуєте-ж, сіяв уже тільки сімсот десятин, а все здавав у оренду... А тепер півтори тисячі, а оце в церкві вчора хвалився мені Юхим Гопкало, той, що в конторі за старшого, ніби старий пан заготовив насіння на дві тисячі десятин!

Ситничиха засміялася!

— Голота, хрест мене покарай, сама чула, як Прохор Верболоз казав, що окономію будуть ділити... Салдати он що розказують! Ха-ха-ха...

Старий Коцюра зсунув сиві волохаті брови на молодицю:

— Коли окономію розіб'ють, — нам клопіт не який, а от щоб нашу кривавицю, хоронь боже... Треба нам бути на чеку. А як отой самий головний скупщик яврей Шиц приїде, так... моя думка закликати його та нам і заключити з ним умову на постановку для армії зерна і воще: бо як тепера революція, то права у всіх рівні. Чи згода?

Ситничиха:

— Учора, в церкві я взяла й стала на килимі біля попаді... Глянула тільки на мене скося, а промовчала, бо революція — нічого не вдіє!

Коцюра вдруге метнув сердито очима на молодицю:

— Хоч би ти, кумо, помовчала! Тут діло про уся будущність, можна сказати... Коли окономії в Житняках не буде: чия тоді буде земля, сад, ліс і луги?! Го-ло-ти скажете? Та на біса воно їм? Тоді все, чуєте... (голос старого впав тихо-низько) тоді... все... буде наше... хазяїв!

Серед зачарованих гостей слова господаря пролунали, як оглас попа в церкві:

— Нам з Білозубом треба в ногу йти, він — наша кров і сини в нього до селян липнуть... а Вerezубських голота вижене, тільки ми свою лінію повинні хитро вести, мудро вести і воще. Баби, ви язики...

Хоч і засиділися гості пізно, а не були п'яні... Бідкалася гостинно Коцюриха:

— Вже звиняйте, за цією анахтемською революцією й великдень наче не такий, як звикли... І діти хати не держаться: та й не приїхала, а Карпо хоч і дома, та цілі дні...

Зідхання матери жінки зрозуміли живо:

— Що? Та невже-ж Карпо Петрович та й візьме її за себе?! І-і-і, господи...

Швиденько, наче не слова — разок намиста розсипала Ситничиха. Неїжборщиха, вже стара, підібгала губи та:

— Чи-ж мало йому дівчат? Удову з трьома дітьми, віковичну заробітницю... Е, ви попускаєте ще дуже, Федосіє Опанасовно, та коли-б та мій син це... Я-б їй, суці, кучері обірвала-б... та де це видано? З германцем живе і ще он куди зазіхає... я цюю Горпину знаю, ще відколи в мене дівчиною служила: до хазяйства аж горить! Там така заздросна на чужу худобу та добро.

Коцюриха тільки тяжко зідхнула, неспокійно поглянувши вбік до чоловіків, що вели свої розмови:

— І кому ви кажете? Та я-ж її, стерву, на свою голову й виростила, і вивчила, і... Та ще тоді пощастило мені Карпа свого одягти: спокусила його вченням в Інституті, ну, а її... пам'ятаєте-ж заміж видала.

— А це — удова цоп, а Карпа в руку поранено: злигавсь і днює й ночеє як не в споживчому, так в просвіті... Я йому: коли мене на стіл покладеш, тоді роби, що хочеш!

Ситничиха:

— Ну, а він? Що Карпо Петрович? От шкода, що його немає... такий же він ловкий став і форма капітана так же то йому до лиця!

Коцюриха:

— Та що? Мовчить... Одно мовчить, а хіба я не бачу?..

Ніч обертає село в тваринне сельбище. Півні, пси і худоба. Їхні голоси і їхні запахи. В чорній тваринній пітьмі і люди більш на тварини подібні: коли не співають півнями, не лаються псами, то сплять худобою...

Горпина повертала темнотою з просвіти. Її хода нагадувала голонду лисицю, що повертає в рідне кубло, втомлена невдалим мисливством. Де сьогодні не була: і в лікарні у фельдшера Квача, де відбулися збори за приводом Федота Кислиці, і в Івана Степановича на засіданні правління просвіти і оце, допіру, покинула виставу... а голова молодіці не задоволена, пекучі питання ятрять мозок вогнем... Від чийогось перелазу пішла за жінкою висока постать.

— Постой, Груню... Чом так летиш? Мені треба з тобою поговорити...

Горпина чує тремтячий голос Карпа і прибавляє ходи.

— Будь ласка, прийдіть завтра в просвіту... У мене зараз часу немає — з рана вдома не була.

— Соскучилася?! Я он, сім років тебе... Який я тобі ворог, що ти мене уникаєш...? Може думаєш, що я буду мститися за германця, так він мені...

— Що-о, що ви сказали? Гетьте!!! Коли була молодого, коли дівчиною була і... з кохання мого посміявся!? гетьте!

— Царице моя!

— Цариць немає вже! Пустіть пройти...

Витягла з плоту коляку. Цикнув слиною і за кілька кроків далі почула пошепт з присвистом:

— Тоже... шлюха германська!

Засвербіли в Горпини кұлаки. Та що з таким вдієш? А ніч темна... І тільки гавкання псів. Бігає тепер, а хіба-ж вона його не кохала дівчиною? Не висижувала ночі в обіймах?

Обміняв її на інститута. Зрадив, покинув. Мусіла коритися батькові з мачухою, коли пропили її за Кузьму Гудзика... Мусіла. А тепер бігає... хай попобігає лишень! Германцем докоряє...

І пригадала, що сьогодні у волості одержали папера: збирають полонених в лагерь... добре хоч обсіялися. Не легко їй буде без Карла, та рано, чи пізно, а розлучатись треба... Фотографічну карточку Карлової жінки з дітьми уявила: тоже нещасниця там сама бідує, поки її чоловік чужий лан у ворожій країні обробляє... Регіною звуть Карлову жінку, білява і молода з себе.

У хаті співав цвіркун під припічком... На лаві хріп Карло.

— Це ти, дочко? — свекор з печи.

— Та я...

— Під рушником на столі миска й хліб... Полуношниця!

„Треба докінчити сорочку, це за революцією ніяк і не зберуся. Хай згадує дома мене та перед жінкою хвалиться“! Останнє подумала Горпина і міцно заснула.

*

І що це воно таке тая революція? Чого од неї ждати? Мало не кожного дня повертався додому хтось з фронту. Горпина, як тільки почує, що з'явився, вже й рветься в ту хату. Слухає, розпитує, та кожен по-своєму революцію бачив. Кирило з фронту прийшов, хвалився:

— Фронт одминився з революцією. Тепера офіцерня нижча-трави, тихша води стала. Знову-ж таки ми з німцями братаємося. Значиться, у гості одні до одних ходимо, бо їм, як і нам, осточортіла війна.

А Федот Скибка із Петрограда приїхав, так той все більше про Керенського та Леніна розказував:

— Як царя скинули, так намісто нього панок один став, — Керенський називається. Я його не раз бачив, — ще не старий, а кричить здорово! І почав цей Керенський збирати до себе помічників усяких. Усіх зібрав, а про одного забув. Докладують йому: — так і так, Керенський, усіх ти зібрав, а про Леніна й забув! Зараз же Керенський телеграм за телеграмом, вістового за вістовим:

— Так і так, Ленін, приїзди, бо треба якось революцію кінчать!

А Ленін десь аж за Німеччиною жив, цар Микола його туди загнав. Скільки там часу пройшло, вже не знаю, а тільки по весні наказує Керенський військові і всім міністрам їхати на вокзал Леніна зустрічати. Наш полк, канешна, з музикою. Ждемо коло вокзалу на майдані і всякі у нас балачки йдуть про цього Леніна, а ніхто не розкаже до пуття. Тільки, видать, не аби-що, бо і сам Керенський за ним посилав та таку зустріч приготував. Ждали-ждали, чуємо паровик гуде, як і полагается. Приїхав, сідає на автобель, лисий такий, а з ним двоє підстаркуватих пань, чи як їх там. Ми, значиться, уру йому закричали і музика не здрефила, а він рукою махає-махає, мовляв, — замовчіть, балакати хочу. Ми замовкли, а він тоді до нас:

— А що у вас дома діла ніякого немає, що ви всі тут з рушницями стовбичите? Кидайте війну та беріться за революцію! Що вам німецькі селяни та робітники заподіяли, що ви їх убиваєте? Вбивайте краще своїх ворогів споконвічних — панів та буржуїв! Я здаля був і не все розібрав, та в нас про Леніна цілу ніч сварилися. Ну й всі його слова переказували.

Приїхав Ленін та прямо до Керенського. А той у драку. Схватив його т. Ленін за фраківий комір та вже лаяв-лаяв, трохи не бив:

— Що ти, сукин син, з революції зробив? Пощо людей досі в окопах гноїш? Чому робочим людям ходу не даєш? Та вже чистив... та вже чистив... Керенському з панамі такі слова, звісно, не споняравилися. А суперечити Ленінові ніхто не посмів. Вилаяв їх Ленін, як тільки хотів, плюнув з пересердя і пішов у свій палаць, Керенський і йому палаць одвів, ще такий, якого Миколка царь полюбовниці своїй — танцюристці — збудував. Після того, Ленін з Керенським і балакати більше не захотів.

Збереться було коло палацу кілька сот або й тисячів майстрових салдатів, матросів, і я ходив не раз. Ленін вийде на балкон і почне про революцію розказувати, та все словами такими, не з книжки, а прямо з ума-голови. І так як в рота накладе:

— Кидайте хронти! кінчайте війну, починайте революцію по селах, бо це ще пани по містах власть держать, на село сподіваються!

Чолові-ік, що й казати.— Питають Федота:

— А де-ж Ленін тепер? Чому Керенського не проженуть і досі? Федот свиснув:

— Еге, пробували оце прогнати, так проти панів хіба підеш? Так до часу взяли та Леніна й вивезли, бо пани вже й до його добираються.

Іван Дудник з Росії приїхав, так хвалився, що там усі окономії панські у щепки рознесли, а всю панську землю й добро селяни поділили між собою.

А в Києві вже Українська Центральна Рада сидить. Своє, українське, правительство урядили.

XIII

Липень 1917 року.

Віктор Федорович пив з Ульяною Гордієвною ранкову каву на веранді. Троянди, осипані краплями роси, блищали підробленими діамантами й лоскотали приємно ніздрі справжніми пахощами. Віктор Федорович смикав вуса:

— Поводження Бертки огидне! ця авантюристка вимагає од мене грошей, щоб переїхати з Мірою до Києва... Звісно, до Аполлона... Я не знаю, може одружитися надумали,— я усьому повірю!

— А ти що, сину?

— Я?!.. паспорта в зуби й щоб і не смерділа тут! Тепер — воля! Доволі.

— Ой, голубе... А вибори-ж в губернське земство? Вороги роздзвонять та й Міра, ще дівчина... А на Бертку як найде: нікого не пошкодує... хай вже їде: дешевше нам обійдеться. Честь дому — вища за все!

— З Верезубським тяганина... То з інвентарем, то саму землю! Шкода саду: в добрих руках тисяч до 6 приносив би щорічно.

— Купує чотирьохповерхового будинка в Києві. Ну, а я не боюся, у мене землю не вирвуть. Куди тій вошивій шантрапі з окопів самій вправитися? І власним наділам ладу не дадуть, а не то що... А бог дасть в голови губерніяльного пройду...

Ульяна Гордієвна підсунула до сина бісквіт:

— Твій батько — князь Федір сімнадцять років губернією правив... Знаю я, которий гласний чим і дихає!

— Та оце новий закон, що й усяку шушвару в гласні... Я й то в партію записатися думаю, та не знаю, в яку вигідніше.

— Твій батько, небіжчик князь, про соціалістів і чути не міг... дарма, що за молодих літ революціонером був!

Віктор Федорович, зідхаючи:

— Тепер, мамо, без партії не можна... Ні об що спертися в цю хуртовину... Я такий радий: Аполлон — ес-дек, в міністри кандидат! Ерос — ес-ер, також в центрі своєї партії, фігура... На кожеш випадок — не страшно.

У їдальні наймичка кахикає в жменю, щоб пани почули. В неї на рожевій щоці по-зрадницькому біліє нестерта сметана.

— А що тобі, ївго?

— Там якийсь панич приїхав. З земства, — каже, — і по важливому ділу.

— Поклич його сюди. Кава ще є? Треба, мамо, підігріти, може...

— Та це я, чи не забули? Захар Миколаєнко, з вашим Еросом на одному курсі, а тепер як кооператор-інструктор, обраний за уповноваженого по продовольствію на повіт... Ізду по хліборобських хазяйствах... Маю наказа взяти на учот все збіжжя...

У Віктора Федоровича витягується обличчя, він приглядається з-під долоні на сонце й клопочеться:

— І де це Юхимчук забарився? Пробачте, ми вже випили по філіжанці, але кава на спиртівці в один момент... І де це Юхимчук?.. Може ви звикли снідати плотніше?

Захар Миколаєнко, юнак з постаттю чоловіка під шістдесят, посміхаючись, проводить рукою по великому м'якому животі, поправляє чесунчового жилета й, зиркаючи маленькими очками з капшуків навколо очей (хворий на нирки), каже, сідаючи між господарями:

— Наказ: учот для війська, а я собі, — вивеземо все з України, а при чому зостанемося?.. Найшли дурних!..

Віктор Федорович радо простягає обидві руки:

— Вашу руку... Чується одразу державний розум... Ви якої партії? Ес-ерів! З Еросом... Я завжди кажу своєму старшому синові Аполлону, ес-деку — твоя партія не для України! — Ес-ери, ось національна українська партія! Я оце тут перед вашим приїздом гомонів з пані-маткою, що доведеться мені старому до ес-ерів проситися. Чи ви власників-експлоататорів приймаєте?

Ульяна Гордієвна, посміхаючись, дивилася на ставну постать синову й кивала ледве помітно Миколаєнкові.

— Ми вас ще й в міністри хліборобства обберемо: Центральна рада вже вчинила опару...

Віктор Федорович, споважнівши, захитав головою:

— Вчинити то вчинила, а чи-ж вистачить сили як слід на свою державу замісити? Може так, тільки млинців напече, та й квіт?!

— Е ні... По всьому видать: як не автономна, так самостійна! Військо за республіку українську...

І хто-б такеє провидів?.. Хто?.. Здавалося, вмерла, згнила й сліду ніякого, а от на: „Ще не вмерла Україна“... співають од Бугу до Дону в кожному селі! Інтелігенції немає! Аристократії немає! От чого страшно... Рук, ніг — скільки й не треба, а голови, серця немає... Матеріялісти кажуть, що мозок і серце — ерунда, аби шлунок травив добре, та це-ж гола теорія... О, сама господиня просить до столу!

На веранду вийшла Марія Віссаріоновна, трусячи драглистим тілом під рожевим батистовим капотом:

— Вікторе, ти маєш дати розпорядження, щоб Юхимчук не навдив економії на просі й кукурудзі для мого подвір'я... Здається, що мої вимоги од життя наймізерніші: „дайте мені все необхідне для моїх курчаток“!..

Господар, а за ним і гість приложили губи до пухкої руки, од якої пахтіло конвалієвим одеколоном.

— Міра, ти зовсім, зовсім не думаєш про мої нерви... Яку ти зробила зачіску? Ах... Скільки разів я казала, щоб ти не зачісувала волосся на цей манір?! Не слухаєш — не хочу й цілувати!

— Мамо, ця зачіска мені личить і подобається... Правда-ж личить?

Дівчина з слізьми на очах крутила до всіх головою. Батько дипломатично мовчав. Бабуся сказала:

— Молодим, гарненьким панночкам всі зачіски личать!

Гість, міцно стиснувши руку:

— Ви наче фея у цій зачісці! — І слова підтвердив поглядом.

— Берточко, знайомся: уповноважений земства Захар... — Гість підказав швиденько — Іванович. — Господар продовжував. — Іванович Миколаєнко.

Гість поцілував у німкені руку, чим викликав недвозначну посмішку на обличчі Марії Віссаріоновни. Берта сяла двома золотими зубами й блакитно-зеленим пеньюаром з легкого едвабу. Німкеня останніми тижнями появлялася за столом в елегантних туалетах. Ніжно зелена блузка Міри й фісташкового кольору сукня старої вносили свою частку в гармонію кольорів за ранковим столом Білозубів.

— Сьогодні приїздить Аполлон, чи вислали коней на станцію? — запитала німкеня. Ульяна Гордієвна злегка іронічно:

— За кандидатом в міністри вислано екіпаж!

— Ах, я не більше, як законна дружина свого чоловіка й мати своїх дітей! А порядні жінки тепер так мало значать...

Пані Білозубова мала єдину тему для розмов на все своє життя, а саме — власну персону. І треба віддати їй справедливість: ніхто більше про неї не клопотався і не розмовляв.

— Тоді Аполлон повинен вже бути... Що це означає?.. Я починаю турбуватися.

Подавала сигнали до бою німкеня. Бою, що вже не був таємницею в родині. Віктор Федорович пережовував біфштекс з гарніром з зеленого горошку.

З саду донеслася бравурна французька пісенька і сама співачка кількома хлоп'ячими стрибками (розірвавши до вище колін легку вовняну спідничку) стала на порозі, своєю появою викликавши брязкіт посуду, шерх і скрип стільців і здивовані поклики:

— Музика! Задавлю!!!

— А як же... Де ти діла

— Ти з неба впала?

чоловіка?

— Ах, мої нерви... Ти зір-

вала всі троянди з улюбленого
мого куша!

— Іди, я хочу поцілувати
тебе першою!

Молода жінка була стиснута кожним вбранням, за винятком Миколаєнка, що тільки поцілував у неї руку й одійшов до свого стільця за столом.

— Мій чоловік з Аполлоном ідуть... ось вони. Валерку, оце — Білозуби, за винятком фрейлен Берти, ще моєї і всіх нас бонни і... мосьє, котрого я не знаю!

Аполлон виступив:

— Дозволь справити твою помилку, Музочко: не бонни, а найкращого друга нашої родини й моєї коханої й поважаної дружини!

Муза витягла золотого лорнета й бравурно кинула:

— Твої... Дру-у... Але ж Берта є наложниця батька здавна. Я ще маленькою підгляділа... пробач, татку!

Міра вискочила й, обхопивши руками шию виховательки, закричала серед гнітючої мовчанки:

— Не смієш! Не смієш на мою Берточку! О-о-о, як тобі не соромно?

Берта мелодраматично:

— Віктор, ти повинен нарешті зійняти з мене тавро позору! Віктор, Віктор, дай руку, виведи мене! Ах, моє серце...

— Берточка, моя, моя...

Ульяна Гордієвна зробила крок до Музи:

— Ти, анфан терібль, розумієш, що кажеш?!

Марія Віссаріоновна ефектно впала непритомною на канапу. Берта в чомусь упевняла Міру й Аполлона. Муза підійшла до Ульяни Гордієвни. Миколаєнко закінчував своє снідання, він єдиний в кімнаті сидів. Князь Валеріян Нарцисович Пісочинський розглядав портрета Т. Шевченка.

Скандал мав цілком шляхетний тон.

*

По обіді Віктор Федорович, Аполлон і князь Валеріян палили цигарки у великому кабінеті господаря. На таці стояли дві пляшки видержаного цимлянського...

Аполлон пахкав з рота кільця диму:

— Ми тут свої... Як марксист, я — далекий забобонів... І, оскільки я є дорослий мужчина, — в своєму батькові бачу лише старішого мужчину...

Князь Валеріян, з чемности більш, процідив:

— То, оригінально, правдиво...

Віктор Федорович:

— Не в нас справа, а в жінках... в честі, вірніше в престижі нашої родини: ми громадські діячі? І коли такі шмендрики, як Віктор Чернов дозволяють собі кидати жінку з малими дітьми, щоб самому одружитися з молодшою, то я... своє чуття приніс... офірував родині!

Князь Валеріян, одпиваючи з шклянки:

— Найліпше розіграти! Минулої зими в Петрограді при подібній ситуації просто розіграли... Напишіть на одному папірці одно слово „Берта“, а другий згорніть чистий. Тут ніякої обіди вже...

Аполлон:

— Тут ще й жінка... Може лише дамо їй витягати квитки з нашими йменнями?

— Пощо? Покличемо її і запитаємо при князі Валеріянові!

Віктор Федорович надавив кнопку електричного дзвінка. У двері увійшла покоївка.

— Що панові завгодно?

— Докійко, попросіть сюди Берту Карловну. — Дівчина обвела карими очима кімнату й:

— Слухаю, пане!

Через хвилину 10 увійшла Берта... На ній був ясно-бузковий едвабовий пеньюар (вона, як і Марія Віссаріоновна, не обідала за спільним столом), по якому гофрированими хвилями спускалися довгі коси, чоло зав'язане батистовим компресом... Чоловіки підвелися при її вході.

Ця зустріч справила на жінку гарне вражіння. Віктор Федорович звернувся перший:

— Пробачте, Берто Карловно, що ми потурбували вас у вашому нездоров'ю, але дальше одволікання ще більше знервує всіх нас і може спричинитися навіть до хвороби де-кого.

— Берто Карловно, ми обое у вашій владі... Кого ви вибираєте? Мене (Аполлон лівою рукою доторкнувся до своїх грудей), а чи Віктора Федоровича? (і він схилив голову в бік батька), — ми безропотно скоримося вам!

— Звичайно умови рівні: офіційний шлюб як у першому, так і в другому разі! На щастя, тепер з розводом легко...

Берта Карловна витягнула свої ноги в червоних зграбних капцях і глибше напівлягла в кріслі. Подивилася на кінчики пальців, а тоді на обох претендентів, усміхнулася різно кожному й почала розглядати свої рожево пофарбовані нігті... Князь Валеріян в епічному спокої цідив цимлянське.

Нарешті Берта сказала і слова її згучали по вивченому задалегідь, нудно-стомлено.

— Аполлон Вікторович молодший від мене на 6 років, а Віктор Федорович старший на 19... Це відіграє головнішу причину в моєму вирішенні. І на разі Віктор Федорович дає зараз чесне слово своєю запорукою, що... обвінчається зі мною, я свій вибір зупиняю на ньому.

Князь Валеріян наповнив чотири шклянки.

— Віват!.. Вип'ємо за мудре розв'язання... Віват!

Аполлон кріпко прикусив свого висячого вуса, і, підійшовши до Берти, поцілував у неї руку, вийшов з кабінету. Віктор Федорович також підійшов до своєї нареченої і поцілував її в обидві щоки.

XIV

У Житняках мулять очі панська економія. Стоїть собі за яром над ставком і дратує кожного своїми білими стовбами палацу, своїм розкішним, в 7 десятин, садом та будівлями під черепицею й залізом. Свекор старий, та й той до Горпини головою захитав:

— І що тут зробиш? Чоловіцтво повіліває, а пан з економії як ні, так ніт?!

Пан фаетоном у місто їде і з міста повертається. При зустрічах головою хитає. Наче йому революція й за вухом не свербить.

„Просвіта“ вистави впорядковує: „По ревизії“, „Ковбаса та чарка“, „Безталанна“ — це такі п'єси ставлять, а студентки з учителем, писар, з економії служачі за артистів.

У школі дітей вчать по українських книжках. Діти радіють — їм так ловко. Батьки неймовірно головами: чи немає тут якогось хитрування з мужицькою грамотою?

У пан-отця Сави не все благополучно. На Різдво приїхали сини-студенти та мало не позабивали один одного. Старший кричить, що він росіянин, а менший доводить, що вони всі українці... і обое поїхали в різні сторони. Пан-отець Сава ще більше облисів, і вже не договорює селян на одробіток.

Гай-гай, наче Житняки й завернули на новий шлях, а тільки-ж: чи на той саме, на який треба?

А цього ніхто не знає. Ніяким словам вже віри не ймуть!

Слухала Горпина про революцію, слухали багато чого й усі житняківці і ніяк діждатися не могли, коли-ж то й до них революція прийде.

— Що-ж це за революція? Пан як посіяв, так і зібрав.

У Житняках мітинг за мітингом. Це все готуються панки до виборів в установчі збори і кожен свого списку вихваляє. Селяни дивляться на промовця, і гомонять між собою прадідівськими думками.

— Що за птиця, чи шпак, чи хом'як, чи перепелиця?

— Це той пан, що, видать, на солоні спить, а зубами ськається!

— Видно між ложками ополовника.

— Красне пір'я на одуді, та сам смердить.

— А цей каже, що йому слина до губів принесе!

Так глузували, висміювали кожного. Слухати — слухали і розпитували хитро й довго, а тільки віри не йняли нікому:

— Знаємо, кожне моститься на нашу шию сісти.

Ще осінньої глумої ночі вирядила Горпина свого Карла з села. Плакав Карло, руку в неї цілував, і дітей довго обіймав та пригортав.

В перші дні в хаті так було журно та тоскно, як за кривим.

*

Ходить Горпина по хатах, де є приїжджі, у „Просвіту“ навідується. Про своїх: чи обідали, чи не обідали, тільки-б животи завідали. Про варево й не пеклується. Рветься молодича до правди, і слухає, і читає, та нічого не кажуть їй газети та книжки.

Ось і вибори одбулися в Житняках. За есерівський список найбільше голосували. Як не кричав Федот Скибка попервах против, а й він пристав до гурту безземельників та малоземельників.

— Ех ви, пролетарія безмозка: не хочу, щоб в одиночку мій голос тільки пропадав!

Одбули вибори... Заспокоїлися од мітингів житняківці, та не надовго. Ік різдву як понаїхали в село свої фронтовики:

— За кого голоси подали? У-у сволота кизякова, за есерів! За війну?!

— Вам тут добре галушки ковтати, а кулі — не галушки, так не проковтнеш, роз-зтуди! переттуди!!!

— Чого на пана дивитеся? Подобається возити його своїми дітьми?

— З есерами? Як же-ж? Не знаєте, хто з псами лягає, той з блохами встає!!

У шинелях, вошиві, худими вилицями на обличчях грають, матюками на всі боки сиплять, люті, самі з рушницями всі, а в декого ще й бомби ручні... Розскаженіли, здичавіли в окопах за чотири роки, що й казати. Умовляли їх старих послухати. Глузували тільки:

— І собака старий, не батьком же його кликати?!

А економія то вже більмом в очі кожному. І без того й старому й малому:

— Що-ж то він думає? Торік засіяв та зібрав і цього року так само?

— Чого на сам - ділі ми задніх пасемо?

— У Києві не знать чого матляють, а ми жди!

Сход не сход, а народу що - дня повно. Кричать, лаються, правдою мужицькою один одному вихваляються. Про революцію всякі слова... Кипить у Житняках, як у казані. Тиждень кипіло, а на другий порішив сход з паном розправитися по - доброму: на фаєтона з сім'єю і вирядить у місто. Ну, а добро розподілити все поміж громадою. Вранці зібралися усі житняківці великим натовпом. Рушили до економії.

Після водохреща було. Тепло стояло. Сніг чорними вже плямами взявся, а спідсподу водою підплив. Сонце... Горобці... Хороше... Весна буде рання.

Перейшли греблю. Озирнулася Горпина, спереду жовто - блакитний прапор майорить, а в кінці вози їдуть — це на зерно для сіянки деякі запасливі взяли. Так гадали зробити, а вийшло на інший лад.

Увійшли в двір. Гукнули сторожу:

— Запрягай, діду, фаєтона, живо!

Покоївка визирнула з ганку:

— А ну, виклич сюди пана!

— Виходь, ясновельможний, сюди! — загоготало в натовпі.

Поводилися стримано. На балкон вийшла пані, висока, огрядна і сива.

— А нащо вам пана потрібно?

Салдат Федот, як у трубу крикнув їй:

— Так що з настоящою революцією проздравити хочемо! Випровадити вас з Житняків прийшли!

— Го - гого - го - го!!!

— Випровадити!!!

Загуло в натовпі. У пані звисла спідня губа. Глянула розгублено, а людей — людей... Закуталася щільніше в хустку, повернула голову до дверей.

— П'єр, ради бога... — І до натовпу. — Чим ми вам заважаємо? Були - жили стільки часу добрими сусідами, хіба - ж не ви в економії знаходили заробіток? Мало ми робили добра? Хто вам школу збудував? Хто одкрив лікарню? Це - ж божевілля найшло на вас?! Зрозумійте, що ви самі собі шкодите!

Федот перебив:

— Ми вашим розумом жили — знаємо, а тепер хочемо ще й своїм спробувати пожити! Не гайте часу та збирайтеся в дорогу, вже на вас фаєтон дожидає!

— Ге - ге - ге — зз - абирайтеся! — У натовпі гомін пішов.

— Та що на сам - ділі!

Гамір у натовпі дужчав. З флігелю вийшов управитель - німець. Він простував до панів. Натовп, давлячи один одного, з гомоном дав йому пройти до ганку.

— Стой, люди добрі, як буде з німцем? Так і фаєтонів не вистачить на їх усіх?!

Німець повернув голову до натовпу й пригрозив:

— Я у вас туракоф не служиф, сам знай, что делай, пока вас казаки розкам! розкам!!!

— А, так ти так?

Малий, безбровий і безвусий салдат розмахнувся гладким тілом німця й кинув його в юрбу. Натовп тільки ухнув і розтоптав, розніс жирне черевате тіло на простих селянських чоботах, щедро усіяних цвяхами. Поважна стриманість натовпу зникла без сліду. Порожній балкон. На вікнах ворушаться завіси та фіранки.

— Ге-ге-ге — добром з ними?!?

— З ними добром???

Кожен рот мав зуби, щоб рвати усе, що паном диха... кожен рот. Залила економія кожному за шкіру сала, добре залила...

Звірем заревіло закордонне піяніно під мужицькими чобітьми. Піяніно ненавиділи з давніх давен в Житняках.

— Га, га, га... панська музика!!!

— Грали пани, тепер ми! Хе!-хе!-хе!

— Ха-ха-ха!

— Го-го-го!

— Го-го-го!

Золота рама великого люстра на момент одбила на шклі юрбу у захваті лютих веселощів. Роззявлені роти бородаті, білі міцні зуби. Безліч зубів. З вікон, з балкону кидали речі панських розкошів, одяг і людей. Все зникало під великими чобітьми зубатих.

Високий і сутулий дядько Прохор Верболюз, у рудій латаній кацавайці, присікався до дівчини, що спробувала заховати якусь рожеву едвабову в мережевах кохту, чи спідницю:

— Собі? Собі? Це революція — чуєш, а ти грабувати прийшла?!
Ось тобі, ось!

І з дикою зненавистю розчавучив дівчині кулаками лице, що в тої залила кров вже безносу, безоку балабуху — не обличчя. А сам драв на дрізочки едвабове шмаття.

Дерли розкішні укривала пухові, тонкі простирала, у гній випускали пух з перин і подушок, викручували і трошили пружини з меблів.

Люто. Вперто... Працюючи над силу, обливаючись потом, калічачи руки, псуючи одягу. Були переконані, що роблять революцію.
... Горять у Горпини очі. Високі груди ходором. Чорні кучері геть з під синьої хустки. А зубів два разки перловими іклами блищать.

Викидає у вікна все, що є в покоях, сама тримається стримано, не поспішає. Що не під силу, кличе на підмогу. З покою виходить аж тоді, коли в ньому нічогісінько немає.

Одбила замок коло комори в їдальні... присвітила...

У кутку, за чувалами з цукром тремтить пан, зщулившись і переляканими очима по ногах Горпини... трусяться холодцем голені щоки у сльозах і в слині. Себе руками затуляє, вимовити нічого не в силі. Хто-б пізнав гордого пана? Зубами:

— Р-р-р-р... гг-г-г...

Горпина хазяйським оком по коморі, міцно зціпивши зуби:

— Ага, он в околиці стремить ніж, довгий та тонкий. Схопила ножа в праву руку... До пана... А пан на собі роздер сорочку до пупа й голе, волосате тіло підставляє:

— Вбий батька, а-а-а-а! Вбий! Ббатькаа, ббий! до-очко Горпино!

— Брешеш, гаде! Брешеш, собако!
— Присягаюсь... Твоя мматит тебе понесс... Тільки... ввон-н-на...

— Коли признався?! Та за це-ж я... Ха-хах-ха! Гадюко! Скажена собака! Не знав, коли я маленькою по наймах поневірялася? Хамську породу благородив, кнуре?!

— Д дочко...

— У-у, гаде!..

І досвідченим ловким рухом, котрим колола кабанів, всадила ножа в серце.

Працювала громада до вечора в економії. Підвищав натовп на подвір'ї, мало не на піваршина, чобітьми уминаючи панські розкоші. В сутіні вечора селянські обличчя поважно серйозні й стомлено радісні нагадували ікони в церквах. Рухи повільні. Гострі погляди глибоких очей. І зморшки на обличчях. Зморшками записана в кожного історія його злиденного (напівтоварячого) життя.

Вирішили завтра прийти хазяйство оглянути, переписати. Постановили вартових на ніч і рушили назад. Ішли з прапором цілою громадою і в твердій пітьмі морозного вечора губився спів шевченківського заповіту.

*

Натомившись за день, Горпина спала кріпко. Ледве її розштовхали... Крізь сон почула голос Параски та свекра, лупнула очима:

— Економія палає, Горпино.

Жінка прокинулась одразу. Сіла на полу, а в хаті червонувате світло крізь шибки.

— Ой, лишенько! — Тремтячими руками на себе спідницю, чоботи, свитку!

Вулицями люди, балачки за живе чіпають. Плачуть, голосять баби.

— Там і зерно! Там і солома! і сіно!

— А корови німки! А кури! А птиці усякої!

— Ой, коли-б на село не перекинулося полум'я!

По цей бік ставка юрба. Од вогню аж гаряче. Червоне полум'я ясно освітлює мовчазний крутий селянський жаль. Гомонять стиха. Іван Дудник, дядько за тридцять, рудуватий, захинається словами, розповідає:

— Стара сука підпалила!.. Панія... Ото заховалася вчора, а вночі й пішла з сірниками од скирти до скирти! От сучище сива!

Труситься борідка Дудникова. Заливають зморшки рясні сльози. Гуде громада.

По темних різьблених обличчях червоні сльози блищать. Міцно зціплені губи.

— Люде добрі, громадонько, карайте мене! Я винен! Я всьому причиною, я...

І той самий високий, худий Прохор Верболиз, що вчора бив дівчину за рожевий едwab, кинувся навколішки перед натовпом, мнучи на грудях витерту баранячу шапку. Надлюдська мука скривила його щелепи:

— Все кажи! — громадою слово вдарило.

Постать чоловіка на червоному снігу собакою в ногах повзає, а за нею вниз ставок. А з-по-за ставка велетенська піч полум'я у небесні челюсті. Громада голови до землі. Вдарила словом ще раз:

— Кажи все!

— Учора надібав я стару суку... Чоботи цілувала... сином називала... присягалася, що богу молитиметься, гріхи замолить, і я... я...

Громада звірем:

— ... пожалів гадюку? Жалістю громаду свою продав. Серце з гівна видно, м'яке?!
Чоловік тільки:

— А - а - а - а!

— Діток... Жінку!

І зник під громадою навіки...

— Суку шукати!...

— Знайти гадюку!...

— Гайда обшукати попа!!!

— Живою на огні спрягти!

Зосталася сама Горпина. Широко розплющеними очима дивилася навкруги... Пожежа червоним огнем світила. Остеронь чорніла розчавчена пляма, що залишилася од злидаря Верболоза... Спустила руки вздовж тіла й тихо... малим кроком попрямувала до дітей, мліючи од жаху й радості.

— Таки й до нас прийшла настояща революція.

*

Весна. Місяць.

Горпина в самій сорочці з напіврозпущеною косою стоїть навколішках перед ліжком. Сріблосяйна постіль держить трьох малят. Горпина тішить своє безсоння рвучкими словами самотності. І коли її висока струнка постать нагадує Афіну-Палладу то слова... спосіб мислення нагадують брязкіт, коли раб рве кайдани.

— Матінко революціє! Як тобі служити, чим догоджати? Страшно мені... Не за себе боюся, а за діток маленьких... Якою стежкою вести їх, чого вчити? Заплуталися й переплуталися усі стежки та усі доріженьки. А я темна, невидюша, не знаю, як на правдивий шлях направити і вже віру загубила в людські слова... А в бога не вірую...

— Матінко революціє! Я не лайдачка, попереходили мої ніженьки сотні разів чужі лани, з кінця в кінець! Робили мої рученьки, гнулася спина. Вірила я в працю свою, тільки за неї змалечку держалася. А тепер чую я, що моя праця ані до чого. За що я маю вхопитися?

— Чим буду з дітками дрібними рятуватися? Ненько-ж моя, матінко, революціє! Показуєш ти шлях на життя наше, та у десятках люстер одбиваєш свого пальця. З усіх сторін луною оддає твій голос. Не вгадаєш, що тобі належить. Чи так, матінко, прийшла ти, тільки панів покарати, а чи на нас вбогих покуту накласти? Де твоя правда?

Розкинулися усі трійко на полу. Сплять — посапують носиками, а Горпина над ними упадає... Руки простягає, руки заломлює...

— Дітки-ж мої, квітоньки! Любі, маленькі та нерозумні! Одна я у вас, як сонце на небі. Що з вами буде, коли мене не стане? Голодні

собаки на шматки розірвуть, бо ще малі ваші рученьки, щоб поласилися на них хазяї. Діточки - ж мої, пташечки веселі! Та ви - ж моє серце тишите, щастям - надією душу розважаєте. Вузлички - ж мої, коктні жвавії! Та ви - ж скували мене, звязали по руках і ногах, думки мої до себе прилутували кріпко - наглухо. Вже не про громаду, не про себе, а про вас насамперед дбати мушу. Матінко, революціє! Чом ти не прийшла тоді, як була я вільною дівчиною?! Як піду я битися за тебе, коли в мене діти... Як груди підставляю, — на грудях - же дитина. Руку підйму, — а на руці друге.

— Ой, сама - ж я, сама...

Сіла з краечку коло дітей, схилилася на подушку.

Під вікнами ходив і об стіни бився весняний вітер... Голі з пахучими пуп'янками гілки в садку колошматив: шрр вв - у - у - у! Дратував тисячоголосу тишу темної весняної ночі й лашився вовком у димарі.

XV

Всі вісім кімнат помешкання голови Губерніяльного Земства (демократичного складу) сьогодні освітлені електрикою. Заля, обмебльована в стилі рококо, має дві пальми й цілі снопи хризантем... Господиня Берта Карловна Білозуб в ніжно - бузкового кольору туалеті приймає губерніяльне панство.

Міра в білому вбранні, напахана витонченими парфюмами, сьогодні героїня вечора, — святкується 18 - ті роковини її народження. Панночка має од тата разок дрібних перлів, од мами (справжньої мами Берти) гарнісіньку платинову браслетку з годинником в рямочці дрібненьких діамантів, од бабуні ящик с золотим гарнітуром у чудових рубінах і ще багато всілякої цінності подарунків.

Княгиня Муза у жовто - гарячій туалеті з червоною облямовкою ексцентричною плямою яскравіє серед виборного товариства.

Ерос в чорному смокінгу блищить викрохмаленою сорочкою й старовинними запонками коло вовняної синьої сукні Ніни Савишни, своєї вінчаної дружини.

Переливи жіночих голосів, сміх і низьке згучання чоловіків свідчили, що настрої гостей саме потрібної температури.

Берта Карловна тримала інтимну нараду з княгинєю Музою:

— Я спеціально зробила візиту до пані Звігельської, піаністки, котра, кажуть, робила турне по Європі... Обіцяла бути, а вже 9 - та година... Маємо баса, тенора і баритона... Мірочка програє свої пісеньки на лютні... Ти проспіваш шансонетки, але прошу, анфант терібль... Я і твій батько віримо, що княгиня Пісочинська...

— Справа - ж вирішена: ви даруєте мені вітальню графа Любського... Хоч то і стиль ренесанс, та вигляд має старовинно - аристократичний... Тепер, коли Валеріян губерніяльним старостою, мій обов'язок обставити свій салон по - князькому.

Льокай, вбраний в костюм Петра з „Наталки Полтавки“, вісімнадцятилітній Федір Верболоз (син дядька Прохора з Житняків) одчинив двері й голосно доповів:

— Граф фон - Шторх! начальник генерального штабу, полковник фон - Бірштет і лейтенант фон - Бурвассер!

Серед паній здивовано - радісний пошепт. Господиня, держачи руку на плечі панни Міри, зробила крок назустріч блискучим германським мундирам. Німецька мова приглушила українську і французьку. Вечір обіцяв бути надзвичайно цікавим і, дійсно, аристократичним.

В кабінеті Віктора Федоровича (стилю строго американського) кінчалось літуче засідання Губерніяльної Управи демократичного складу: Крім господаря, граф Шляпінин, правник Кунтуш (кадет), кооператор Богоявленський (в смокінгу і манери обережні) і дідич Захвалько, — з приводу одкриття в місті українського університету. Закінчив господар українською мовою:

— Мені здається, позиція наша мусить бути непохитно тверда: дипломи, — річ хороша, звичайно, та коли наш відомий український діяч десять років тому видрукував свою анатомію і фізіологію, писану рідною мовою й ця книжка видержала три видання, то справи великої не робить, що автор має тільки диплом провізора... важні заслуги перед українською культурою і прекрасна українська мова! Для наших професорів це головне!

Що-ж до того, що кандидати в професори здебільшого мають освіту семінарій та духовних академій — не страшно: московський університет одкривався при професорах з дипломами церковних шкіл... Важно одкрити університет!

*

Вечеря була художнім центром... Старовинне срібло князів Огоновських і дорогоцінні сервізи (недавно куплені в розгромлених дідичів) на білому полотні квітами затканих скатертів і серветок... Дорогі вина й страви заповнювали шлунки й кишки гостей. Ульяна Гордієвна гоноровито привітно всміхалася потокові направлених на її адресу похвал і виразів щирого захоплення.

Вона була сусідкою графа фон-Шторх і зачарувала його патріотичне серце чудесним знанням німецьких курортів і дотепною французькою гутіркою.

— Ваша ненька, пане голово, одна з найрозумніших і захоплюючих жінок, котрих я тільки зустрічав за своє життя!

— Що ви хочете? Морганістична дружина революціонера (мій батько, князь із рюриковичів, був завзятим революціонером, за що заплатив молодістю в Сибіру) — аристократа з десятками тисяч десятин землі: життя моїх батьків ішло в обстановці тисячолітніх уніків культурних досягнень людскости...

Віктор Федорович саяв, він вчасно підійняв бокал:

— За революцію, панове! За нашу Україну - неньку!

— Слава! слава! Го! Ура! Слава!

Віктор Федорович мав цілковиту рацію пити за революцію на своєму урочистому родинному святі. Ерос Вікторович з Ніною Савишною також випили свої бокали, хоч і не кричали: „Слава“.

Героїня свята піднесла свій келих.

— За славу наших українських університетів! За розвиток українських шкіл по селах!

— Гох! Гох! Гох! Слава! Ура! Слава - а!..

Граф фон-Шторх:

— За переможне германське військо і її коронованого ватажка імператора Вільгельма II-го!

— Гох!гох!гох!гох!гох! Слава! Гох!..

Пили...

XVI

У Житняках одна хата від другої садками та городами одгородилася. Димом обкурюється, собачим гавканням обороняється. У кожній хаті свої порядки ведуться, своїм норовом живуть. Коли в одній хаті недобре діється, в інших язика об зуби б'ють, судять, пересужують. Слова жалісні та думки не такі. А коли де по-доброму йде, знову язиками цокотять, поганого, недоброго шукають, лихе віщують!

Живуть хати у Житняках, свої животи так ськ напихаючи, свої рамена зодягаючи, церковним ладаном розум задурюючи, турботами про власну хату, вовчою кров'ю серця наливаючи.

Благовістилася революція у Житняках мало не рік. А коли прийшла, то не зрозуміли її голосу, не впізнали її обличчя. Тільки й того, що поперелякувалися житняківські хати на смерть, а з переляку кожна ще завзятіше почала дбати про свій живіт, ще марудніше почала клопотатися про свої лахи. Одна хата на другу вовчими очима та зубами світить. Церкву, як і економську контору, занехаяли; диму од пороху вдосталь нанюхавшись.

Поливає дощ усі хати разом. І гроза освічає не окрему хату, а все село. Прийшов у волость наказ Житнякам дати стільки то пудів гов'ядини, стільки птиці, сала, масла, яєць, меду, воску, ще чогось...

Наказ од гетьмана всієї України Павла Скоропадського, а все це добро для Німеччини. Строку дано три дні.

Великі хати дровцями покурюють, паляницями гарячими пахтять і дверима не рипнуть, під ворітьми пси на ланцюгах власність сторожать. А халупи незаможницькі з переляку вже й кізяками не куряться та дверима клаць-клаць, ворота як не скриплять, так і зовсім розчинені стоять.

Як у багатіїв по 3 корови й більше, то вони й дома, а в Горпини була одна — та й ту забрали для німців. Благала, кланялася, дорікала.

— Люди, та згляньтеся на моїх малих діточок! Змилуйтеся, що-ж я робитиму без корови? Та вона-ж нас усіх годувала, ще й яку копійку приносила. Ви-ж люди! Нащо у мене останнє забираєте, а багатіям залишаєте?

Нічого не допомогло. Ще й три десятки яєць наказали у волость принести.

Кричали, волосся на собі скубли, проклинали, а все віддали... Куди-ж там? Старі хазяї гадюками сичали:

— Оце так! Як та собака, — жайворонка ловила та й хазяїна загубила.

Наповнено село гайдамаками у шапках хвостатих, озброєними як для війни, ще й з кіньми. Годуй коней, годуй гайдамаків та ще постачай їм усе ласеньке та п'яненко, а вони самі вже вибирають дівчат та молодичь. Тиждень гостювали гайдамаки в Житняках. Добре гостювали. По багатьох халупах і хатах той тиждень за рік став.

Одних гостей вирядили, а другі вже є... Сини пана Вerezубського з карним загоном у Житняки налетіли помститися й рахунки звести. Старший полковник, а менший хорунжий. Кажуть люди, при самому гетьмані служить. З ними і слідчий військовий і ще щось за панок.

Зупинилися в пан-отця Сави, а загін у школі на постої розмістився. У школу вже люди повинні були харчі приносити. Дві вчительки, молоді ще дівки, по людях ночували. Вже завідуючий Іван Степанович з сім'єю терпів у школі. Таке творили там... Два дні стояли, а ні одної шибки не оставили.

І хоч на дворі був місяць травень, а в учительській нужника зробили. Було... Збирали на селі відомості. Служачих розшукували... Через три дні на ганкові волосного правління стіл зелений застелили, за столом обидва Verezубські наплічниками блищать і ще двоє, хто й розбере, в якій вони формі. Перед ганком селяни всім селом. І дітей малих зігнали. Читав один пан, довго читав... Почав другий. Потерпли ноги у дідів. Слухають... Кругом на конях карники, порядку стережуть і по боках столу піших по десятку з рушницями чатують.

Дочитав і другий.

Як не вискочить старший Verezубський. Викапаний батько. Сам кров'ю налився, аж пашить. З рота слиною у всі сторони:

— Навколішки, скоти! Зараз мені навколішки станьте....

Карники навколо на конях в юрбу нагайками:

— Навколішки!!!

Стала уся житняківська громада, починаючи од вісімдесятилітнього діда Гаврила до семилітнього Горпинчиного Петрика, навколішки. У натовпі тільки носи видніють... великі, кирпаті, тонкі... Немає очей... і губів червоних не видно. А щоки двиготять... Бороди трусяться...

— Бидло!... Скоти! Як насмілилися посягнути ви на свого добродія пана?! Звірським злодійством одплатили ви за його батьківське сорокап'ятилітнє пеклування про ваше щастя! У-у, падлюки! Кажі, старий пес, що лихого зробив тобі мій батько?

Полковник схопив білу бороду діда Гаврила, котрий стояв навколішках попереду, спершися на кійок руками. Кійок впав, а діда вдержала борода у панових руках. Дід закліпав сльозязивими очима, з болу й страху, і мовчав.

— Чого мовчиш, пес? Ти-ж раб мого діда... Одповідай! — Шарпонував за бороду.

У діда сльози бобами покотилися по щоках, — він мовчав. Громада вшухла, очі в себе, вниз.

— Мовчиш, старе падло?

— Залиште мого батька. Не сором? Не сором вам, освіченому полковникові, над безпорадним старцем? Не сором...

І фельдшер Юрко Гаврилович (у чесучовому піджаку) руками одвів батькову бороду, а сам став перед полковником.

Крейдою збілів полковник. Витягає револьвера з кобури, а руки в нього не туди попадають. Юрко Гаврилович стоїть твердо, тільки щелепи в його грають ледве примітно.

— Ти... ти... мерззавець! Руку на мене?!

— Не хвилюйтеся. Я не на вас руку підняв, а тільки за свого батька заступився. Старий він... Крім печі нікуди й нічого вже... Самі бачите його старість.

— Мовчать...

Покинув револьвера, не витягши, та по щоді— другий Юрка Гавриловича.

— Ви й вчителі найбільше во всьом віновати с вашою „Просвітою“, Центральною Радой,— вас первих надо под суд!!!

Юрко Гаврилович стояв попереду з червоними набряклими щокми, на ногах, а за ним дід Гаврило навколішках, як і вся громада.

Довго лютував полковник Вереzubський, довго умовляв признатися громаду, хто саме повів „грабіжників і дугоубів“ у економію та хто забив батька, матір і сестру Анету...

Громада оглухло й оніміло стояла навколішках. Де-не-де вередували на руках діти та плакали малюки, перестоявши колінки. Бризав слиною, тупав ногами, матірно лаявся.

Глухі... німі... тільки носи на посірілих обличчях стремлять...

Сів за стола пан-полковник Вереzubський, одхекуючись і витираючи обличчя білою хусткою.

Вийшов наперед пан-отець Сава в епітрахилі з золотим хрестом на грудях і слізно прохав з християнським смиренієм покаятися і видати злочинців. Дуже красномовно казав пан-отець Сава, не раз приводив він слова святого письма: здавалося, каміння й те-б розчулилося...

Житняківська громада, як в землю вросла, стояла глуха й німа.

Сів за стола пан-отець Сава, знявши епітрахіль. Почали балакати поміж собою. Балакали, балакали, пішли в середину.

Стояла громада навколішках з десятої години ранку до третьої дня. Декілька з жінок знепритомніли, але їх боялися винести з юрби, зідхання декотрих переходило в стогін, плакали, кричали діти.

Знову вийшов суд. Оголосили присуд, що кожному десятому буде дано по 50 шомполів. Почали читати списки. Примічає Горпина, як дев'ять, то все заможненькі, а як десятий, то вже неодмінно злидар. Стоїть, дітей собою прикриває, щаслива, що хоч послули, а серцем тліє. Ось і її ймення читають, так як і знала: де-ся-та! Почали вигукувати десятих. Першим діда Гаврила. Пополотнів фельдшер, підійшов тільки просити, наче великої милости, щоб його за батька взяли. Пан полковник Вереzubський весело посміхнувся:

— Цього, голубе, ніяк не можна! Ми присудили, щоб Гаврилу висікли ви, своїми руками, пане фельдшере... Самі посудіть: таку стару людину без медицини карати: ми — не дикуни...

— Ви... ви... — закричав Юрко Гаврилович та й вдавився. Підійшов до батька, підвів його з колін і заривав од безсилля:

— Шиночку, в тебе тріпні діти... в тебе дрібні дітки. Я штарий шкарбан, кріпак з роду, видать, знову кріпашки права назад...

Юрко Гаврилович прокусив губу до крови, а оволодів собою. Обійняв кріпко батька, руку в його поцілував, а коли випростався, побачили всі,— постарів років на п'ятнадцять.

Усіх „десятих“ оточили верхові карники. Громаді дозволено було підвестися з колін. Наперед винесли широкого ослона і купу шомполів.

— Хо-хо-хо! Мужичькі спини, як залізні! — оскалився менший Вerezубський.

Спустили штани дідові Гаврилові і розклали на ослоні. Підвели сина, дали йому в руки шомпола. Узяв... Глянув на батька. Безпорадними очима по громаді провів, — аж на шпиньки поставали та цікавими очима впиваються... Карники скорять. Підняв син руку з шомполом, а сам лантухом на землю. Зомлів...

— Е, слідуючого! хай его фельдшерское благородіє поучится раньше у мастеров етого дела! — наказав пан полковник.

Сікти належало сто вісімдесять четверо. Полковник дуже поспішав. Наказав сікти одночасно п'ятьох, принесли ще ослони, коло кожного стали з шомполами карники. Горпина була сто третя. Її сікли при факелах у ночі. Параска з трьома жінками ледве дотягли її скривавлену до хати. Набрали два фартухи бузкового листя, сяк так шматки м'яса порозправляли, листям позакривали, рушниками обв'язали.

Пан полковник Вerezубський наклав на житняківців контрибуцію в 10 тисяч карбованців. Збирали з кожного двору.

До Горпини другого дня прийшли карники, вона сама лежала в хаті. Свекор пішов на ставок шмаття скривавлене пополоскати. Дітей Параска забрала. Вивели карники коня. Трохи не рачки лазила Горпина, тільки глузували з неї у волості:

— А ми хіба що? У списках ти не значишся конем, а коли забрали, то докажи, що не злодій.

Вила, зубами скреготала од безсилля. Та хіба мало житняківське небо чуло минулої ночі людських прокльонів, люття, скреготу...

*

Об'єднало лихо сто вісімдесят чотирі халупи одним чуттям... вже вірним, а що до цих „десятих“ приєдналося, тих не злічити.

Коло колодязя кілька днів тихо, як у церкві. Одна баба на другу очі зведе і віями мершій вниз.

— Тіточко. Молодичко. Бабусю. Дівчатко. Серце. Голуб'ятко. — Тільки рідні голоси ласкаві. Хлюпання води. Скрип барабану колодязного і кроки похнюплених, заплаканих жінок під коромислами.

Жовтоблакитний прапор в повітрі над волостю має, а село згадує панщину. Колишні діди та баби в шану ввійшли: кожне слухає спогадів-оповідань лихих про кріпацтво.

Ще подія сумна житняківців на ноги поставила: дід Гаврило на четвертий день після карання помер. Син, що весь час од батька не одходив — лікував, як тільки побачив старого мертвим — отруївся.

Піп одразу-ж ховати одмовився: старий без святого причастя помер, а син — самовбивця. Та ще так: і хреста з церкви заборонив для похорону взяти. Може образився, може розгнівався, чи гедз панський на нього наскочив, а тільки попа не дуже й прохали.

Все знущання гайдамаків та карників, все лихо останнього місяця вилилося в одному, — зненависті до церкви й до всіх її служащих. Реакція після гарячих благань — молитов.

Фельдшер з батьком на столах лежать, а коло них десятки людей одні приходять, другі одходять. Цілий мітинг з сходу сонця до заходу...

Цю сім'ю поважали у Житняках: хазяйство в сім десятин, трудове... Своїми руками два брати обробляли, а третій фельдшер мав тільки хату на помості коло братів. Жили дружно: дітей старалися з усіх сил повиучувати.

Мітинг у Квачів (прізвище фельдшерової родини таке) три дні стояв: поки лісу добули та труни поробили. Мітинг проти церкви, супроти попа... В ті дні зібрано було до купи всі провини, усі злочини пан-отця Сави та його прибічників. На що вже богомольні баби, а й ті попригадували чимало... А фронтовики ще більше цю зневажність роздмухували:

— Патлатий діявол! Не бачив хіба, як над дідом Гаврилом пан знущався? Золотим хрестом блищав на череві.

— Не чув, як сина присудили рідного батька полосувати?

— Що Юрко Гаврилович один-два рази вдарить, а сам на землю впаде... Так його шомполами підіймали...

— А все таки тридцять п'ять на себе Юрко взяв з батька...

— Вірите? у Юрка Гавриловича все тіло в шматтях кривавих — аж обмивати страшно було. — Баби, голосячи, розповідали...

— На що-ж та церква з попом нам іздалася? — Федот Скибка кричить: — Економія давила, а церква видавлювала!!! Неси свою кривавицю панові та ще й попові?.. Брешуть попи — бога немає! Більшовики в бога не вірять! Я власними вухами чув, як Ленін проти бога казав!

Другий фронтовик Дудник і від себе ще:

— Бог — казка для темних людей. А попи — панські прибічники, щоб народ у страху перед панами держати. Розбили економію — прийде час розіб'ємо й церкву!

Очі багатьох страхом бралися, а ніхто не зупиняв промовців. Здавалося, житняківці переступили через споконвічний страх перед церквою, попом і богом, коло тун Квачів.

— Ми їх, голубчиків, без охрестів поховаємо!

— За громаду загинули, сердечні.

Навідався до Квачів писар з волости:

— Гріх який... Православних християн та як псів закопувати збирається.

Дячок з псалтирем сунувся... Пан-отець чекав-чекав, що прийдуть вдруге благати та не втерпів — підослав з умовлянням.

Ситник — волосний старшина:

— Не допустю поганства супроти бога! Геть з ям повикидаю!..

Старший брат Квач в одпір:

— А графа Льва Толстого не викинули-ж? А соціалістів не викидають же?

Добилися свого і, як хотіли, так і похорон одбули.

Народу, народу на похорон зібралося... І старі, і малі, а вже шомполовані, як один... Фронтовики похороном керують: їм без попа ховати — діло звичне. Федот з червоним прапором:

— Тільки обов'язково повз попа нести!

Дуки та багачі через тини дивляться, а все чесне село за трунами. Бідна молодиця фельдшера з трьома дітьми чорною тінню прямо за труною чоловіка йде. А труни червоним прикриті на руках — плечах.

пливуть... Червоний прапор попереду один. Нащо жовтоблакитний? Жовтоблакитний на волості трипотів, як шомпола свистіли...

Суне вулицею похід жалобний.

— „Вічная пам'ять...“

„Як умру, то поховайте“...

„В нещадній боротьбі ми всі полягли“...

Одно за другим співають. Повз церкву. Повз попа. Попада (бачили) крізь шибку дивилася. Попові собаки мало з ланцюгів не зірвалися - гавкали. Похід співав жалібного марша. Баби хрестилися і витирали кінцями хусток піт та сльози з обличчів. Сонце пекло по червневому. Квіток, квіток несли, і вінки сплетені на вікові трун, і в руках.

Це був перший громадський похорон у Житняках. Слава про нього розійшлася далеко по повіту і належить до найкращих революційних сторінок історії села.

XVII

— Що таке земля? — запитав Федот Кислиця. Максим і Горпина дивилися на зелену пшеницю й мовчали. Odpовів собі сам:

— Земля, це жінка, що віддається кожному, хто тільки захоче... Он, як Химка Ситничиha приміром: має хлопця від пана Везубського, дочку від Білозубенка, це породила від германця... А хіба земля не родить кожному, хто тільки її не обсеменить? Земля — шлюха, ось хто, щоб ви знали!

Федот випустив з пальців бороду і гостро подивився на Горпину, а тоді на Максима. Максим несмілою рукою поправив на голові кашкета й смачно харкнув прямо в зелені полоски. Горпина зідхнула:

— Коли земля... така, то хлібороби по-вашому... байстрики? Безбатченки... Замислилася й скрикнула ображено:

— Ви, Федоте Панасовичу, коли шануєте машину, то шануйте, а тільки й нас нічого. В землі схована велика сила...

— І правда і воля! Хо-хо-хо... Так, так, авже-ж, та тільки за дверима чугунними, за замками залізними і стережуть її дванадцяти-голови дракони: одну голову одрубаєш, натомість нових п'ять виросте! Стара казка... Стара казка, голубочко! Хе-хе-хе, ваша земля — ненька, — споконвічна розпусниця і ви, ви її розпустою живете...

Горпина захопила рукою колоски й інстинктивно перебирала колючу м'яккість пальцями, а в голові збирала нашвидку й зв'язувала слова в думки так, як робила це в-осени з цибулею...

Максим харкнув ще раз і промовив:

— Все це, так би мовити, ярунда! Ваш завод не батько, машина не мати... Так і в нас! Що таке земля, — питаєте? Земля — копальні чистого золота. Хто таке селянство? Селянство ті, що міняють мішок золота за чувала картоплі!

Голос у Максима низький і згучить глухо, як з-під землі. Максим закинув свою лисину на потилицю й захлинувся сміхом, аж закашлявся. Сказала Горпина правду, що виносила в собі за півтора роки революції.

— Треба зрівняти всі межі, треба всю житняківську землю, хто скільки має, об'єднати в одну економію: всім повинна знайтися

робота й заробіток в економії. Економія повинна стати нашим хліборобським заводом!

Ще веселіше засміявся Федот... Чуючи його кашляння посмутили Максим і Горпина. Федот підморгнув їм:

— Не журіться... Це я на ловах одного разу бачив вовка, що вчив вовченят вовчого ремесла... ха-ха-ха...

— Я вас, Федоте Панасовиче, забираю на тиждень до себе в хату... ви не бережете свого здоров'я знов!

— Оттаке?! Та це Москва згадується... Ох і билися-ж тоді... Барикади в нас були... Не пишуть тепер! Забули Кислицю, а колись же—то...

Посідали на межі, наче потонули. Ромен, васильки, волошки, дикий горох і щебрець... Пахучо-дзвінкоголосий одпочинок у полі. Забули час за спогадами Федота Кислиці...

Геть за околицею стрінувся їм Карпо Коцюра, одкликав Горпину і з притиском так:

— Полюбилися руді... германця на цього проміняла!—І ще тихіше жалібно—тоскно:—Скажи, чого ти од мене хочеш?

*

Шемшить уже колос на нивах... Наїхали в економію посланці Вереzubських не їми сіяний хліб жати. Чутка йде: Білозуб права свої доказує: землю в старого мов купив. Селяни-ж, що орали та сіяли панську землю, тільки прислухаються: що й до чого воно йде... Жати однак ще зарано.

Постом тхне по хатах. Запаси позабирали. Худобу позабирали. Заробити ніде. Багато таких, що й не сіялися... Курей і тих нічим годувати. Хлібороб, як оре, ще не знає, чи їстиме хліб. Як зібрав хліб, розкладає те зерно на рік, щоб вистачило... Сьогоднішній день сяк чи так: хай і вовна, аби кишка повна. Завтрашній, позавтрашній... У петрівку журить голову пилипівчаний, всвідний, весняний день!

Хлібороб, що приховав сто пуд хліба, худне й в'яне нарівні з тим, що три пуди усього має... На скільки ще животів хазяйство запо-ясане, бо порятунок тільки в новому врожаю, а чи вродить же ще...

Селу підмоги ждати нема звідки: місто тільки й знає, що останнє забирає. А на селі кожна хата сама піч топить, сама і в піч свою дбає.

Золотіє хвилями хлібне поле. А в хаті остання хлібина з останнього борошна. Ріжуться скибки, та й думається, щоб менш та тонш виходили. Горпина більше вареним надолужує. Та що-ж і варити, коли ні олії, ні масличка, ні сала. Піснятиною аж смердить, а в людей не розживешся. Коли-б ще стояла у хліву Мура... Помічає мати,—діти день від дня марніють. Тільки про це й думку в голові держить. А тут ще свекор зліг. В Горпини і серце холодне:

„Коли-б не вмер? Ні-за-що й рук зачепити, а не те, щоб похорон справляти“. На останньому тижні перед жнивими зварила Горпина кулішу пшонаного замісто олії, крашанкою затерла і вечеряє з дітьми коло хати. Свекор під повіткою лежав, од вечері одмовившись. Їдять собі. Діти про Марійчині вигадки розповідають, як вона сьогодні рибу хотіла в ставку наловити, сміються.

Бровко од повітки—грр! гавв! На перелазі постать салдата манячить.

Горпина собі: „хто-б це?“.

— Добрий вечір, Гудзихо! Можна до тебе пройти?

Ні, голос незнайомий. Горпина до перелазу мерщій. Діти в неї вимуштрувані,—від миски не рухнулись. У салдата чорна борода. Під очі й волосся, довге, чорне. Щось наче й знайоме, а не розбереш.

— Горпино, сестро! Брата не впізнала. Я—Семен, тільки не треба, щоб хто про це, а діти найпаче.

Зрозуміла з півслова. Найперше вечеряти посадовила. Щаслива така, останній окраєць щедро крає. У Параски сальця шматочок позичила, яєшню дорогому гостеві смажить. А Семен їсть, як та людина, що давно вже хліб бачила. Пояснив:

— Три дні, як і зубами кусав, тільки зерно з колосків лушив.

Повкладала Горпина дітей. До свекра навідалася. Кулішу мисочку, хліба та кухоль з водою йому поставила.

— На-те, тату, закортить мо пізніше! Там салдат один прийшов про брата вістку приніс.

— Іди, дочко! Спасибі тобі.

Горпина до Семена, а той:

— Ходім, сестро, до хати!

Гомоніли вдвох у хаті, скільки схотіли й про що кортіло. І так Горпині стало легко та радісно, що й не сказати, хоч і не про радісне була рада. Гомонять та й гомонять. Семен на лавці лежить, а Горпина коло нього. Через шибки місяць пасмами світить по долівці, а на дворі, під призьбою, діти сплять. Місяць виблестів ряденце на них ясне-ясне. Причулося жінці, що Бровко загавчав. Замовкли, прислухаються. Таки так. У причільне віконце: тох-то-рох. Заніміли обоє, ще: тох-торох. Вийшла Горпина з хати. Стала на порозі, саме проти місяця і запитує:

— А хто там?

— Груню, це я! Зайди у сутінок, щоб не бачили.

Пошепт Коцюрин. У думці жінка:

— А бодай ти сказився!—а язиком:—А чого вам треба?

— Та не так голосно. Грунічко, я ось тобі приніс борошна і ще дечого. Твій Петрик нашому Микиті хвалився, що у вас уже... Та хіба-ж я що?

Мигнуло в Горпині: „Семен прийшов слабий, батько хворий, діти, а тут тільки на снідання хліба“... А в голос сердито:

— А чого-ж уночі?

— Та не так голосно... Та це-ж я, щоб ніхто не знав, не бачив... Хіба-ж як... я-ж за тобою...

Постояла Горпина, поки Коцюра зник, а тоді за чувал та в хату. Ледве піднесла.

До сонця прокуйовдилася на горищі в себе, квартиру братові при-способлюючи. Семен, допомагаючи, жартував.

— Ну, солом'яні дахи—просто щастя влітку. Та це коб залізний—зварився-б тут! Ага, ще мені, сестро, щось такеє приспосіб, щоб я писати міг.

— Семеночку, а ти хіба грамотний?

— От таке... Диплом навчителя маю... Розкажу колись свої митарства. Не те, що грамотний, а й у газетах пишу. Ось і треба мені дещо обмізкувати на дозвіллі. — В Горпини й дух захопило. „Та - а - кий чоловік її брат. Отой Сьомка в драних штанцях, якого мати копистою била!“

Ще турбувалася за Кислицю: „Семен сказав, що пошле Кислицю до Харкова... Коли - б встигнути його зібрати. То - то зрадіє...“

*

В революцію волочиться місяць за рік. Горпина зажила, наче у когось життя позичила, таке виходило воно дивне та чудне в неї. Хазяйство й у голову не йшло. Працювала, покуту одбуваючи — коб швидче.

Місяць — зрадник, темна ніч — товаришка. Темними ночами в льоху збиралося 18 мужиків з тих „десятих“. Горпина вибрала самих занозистих. Ці 18 взяв Семен в роботу велику. Темні ночі з ними гуторив. Кожен повинен був десяток підібрати товаришів під свою стать і вже сам їх обробляти.

— Перво - на перво, списки треба скласти: усіх багачів узяти на учот, щоб знати, хто й скільки має, та де добро своє переховує, — вчив Семен.

Почали дивуватися багачі - хазяї.

— І що за знак? То було дзисом, морду на бік. Тепер шапку скидають і „мое почтеніє“ оддають та в робітники йдуть охоче. Що то святіє угодники шомпола зробили!

— Ця голота, як шомполів покоштувала, шовкова стала!

А Горпина надумала споживче товариство одновити:

— Ну, ні за що рук зачепити! Може тим - сим розживуся на яку коровчину, чи шкапину, — жалілася жінка і свої сповідання підсилювала:

— У місті - ж у мене брат живе! Оце їздила до нього, пообіцяв приторговуватися і, що поцінне, мені доставляти.

Не захотіли були спочатку справу починати, та таки пощастило на своєму поставити. Вчитель допоміг з Коцюрою. Зібрання скликали. Паї збирали. Начиння й крамниця готові. Почала з міста підвода їздити раз або двічі на місяць. Ящик мила, бакалею усяку, припас хазяйський, то що... Вже, як підводу побачать, і біжать житняківські хазяйки. Горпина всіх привічує та просить другого дня прийти. Треба, мовляв, розпакувати та переважити і ціну накласти.

І коли цілу ніч світло в Горпини — не дивувалися, — з крамом жінка вправляється. Воно так і було. Тільки вона вправлялася з крамом не продажнім: рушніці, обрізи, порох, кулі, книжки, газети, все — речі потрібні.

— Ти в мене молодчина, сестро! Пам'ятай тільки одне. — Ти революції не знаєш, яка - б влада не прийшла в Житняки — твоя хата з краю! — Це саме і всім Семен в голови втокмачував. То воно - ж не спроста. Крамна підвода удосвіта виїздила що - разу з возом, навантаженим важкою землею. Одного льоху стало мало. Мало не місяць шестеро по черзі день і ніч копали. Був на городі колодязь — геть

засипали землею. Чувалами з провалля повиносили чимало, так небезпечно. У серпні місяці приїздили німці в економський сад повідло та варення варити, настойки заготовлювати. Добре вторгувала тоді Горпина на духовитому милі, тютюні та галантереї.

Семен пробув тільки сім тижнів, поки позагоював свої рани. Та горище Горпини не пустувало жодного дня. Семен завжди когось прислав на поправку. Тому товаришеві треба після тифусу підготуватися, тому рани загоїти, або й просто прожити. Ті так само не гаiali часу, а виучку продовжували. Ну, і в безпечному місці, у затишку жили. Лях був штабквартирою більшовиків на більшу половину повіту. Звідси розходилася література й зброя, тут накази писалося.

Торгувала-торгувала, платню справжню одержувала, а прибутків не помічали. Хлівець порожній та й порожній. Жаліється бабам, скаржаться чоловікам Горпина:

— Таке лихо — діло сирітське! Ні вдень, ні вночі спокою не знаю, а тільки-тільки годуюся та зодягаюся з дітьми.

І всі вболівали на словах за бідною крамаркою, а за очі судили її, звісно-ж, по-жіночому:

— Ну, хіба не стерва ця Горпина? Дивіться на неї, ми он за чоловіками, та й з дітьми, та й при хазяйстві, а вона-ж сама одна кругом. Та ми-ж старі баби насупроти неї, а вона як приворожила Коцюру, та й ходить як дурень в крамницю, раденький, що в голови споживачки вибрали.

— Ї-ї-ї, сестрички, була я оце в крамниці. Ходить, як пава, до всіх зубами блищить, а вже вилупків своїх чистими паненятами водить! І де тільки видано, щоб кожна дитина та мала свою свиточку й кожушаночку й чобітки? Та он у мене три корови, два плуги коней, а по черзі бігають у дідовій кацавайці та моїх чоботях!.. Ї-ї-ї, сучище, сучище, високо ти літаєш, та низенько впадеш!

XVIII

Вірили селяни — земля буде їхня. Вірили салдати — кінець війні. Полупанки вірили, що стали панами. Ціла країна увіровала — воскресла Україна для державного життя. І вдсятеро зневірилася громадська сила.

На Україні знову нова влада. У Київ урочисто в'їхала Директорія. Приїхав Віктор Федорович Білозуб у Житняки. Ціле село в один голос:

— Мітинга треба! Хай про землю розкаже! Що там чути?

Перед волостю зібралося мало не все село. Прийшов Білозуб: у кожусі, чоботях, смушковій шапці. Шапку здійняв, уклонився по-селянському:

— Серед вас я виріс... Знаєте мою матір і все життя мое!

Громада очима в нього впилася. Згадка про дитинство і матір підкупила село: „свій, мовляв“!

— Тепер про землю... Багато було з'їздів, а ще більше постанов... Кожна влада по-своєму справу вирішує, а тільки суть одна: „В землі вся сила України“!

Громада головами закивала: — А вся сила... Присунулися ближче.

Зі стріх капала одлига.

— Селяни роблять коло хліба, але самим зерном задовольнитися держава не може! Самим селянам потрібна мануфактура, машини, всякі вироби фабрик, заводів та майстерень, котрих на Україні немає — тому такі вони й дорогі. Отже треба, щоб держава, раз своєї промисловості немає, у других держав їхні вироби купувала. Зрозуміли?

В громаді незадовольняюче:

— Та ще-б пак... Не діти!

— Гаразд! Але в інших державах хоч збіжжя й обмаль, так зате-ж воно гарне: і більше зерно і важче, а тому й борошно цінніше... Бо в тих державах техніка хліборобства високо стоїть: машинами обробляють землю... От, як у панській економії було. Пам'ятаєте, як усі старалися на насіння розжитися зерна звідтіля? А й панське зерно йшло за кордон погано, — дешево платили за нього... Борошном нам вигідніше було - б продавати — не купували: млини їх краще мелють! В інших державах хліборобство високе технікою, та землі немає; а в нас землі багато, та хлібороби з панів були недотепні, а що вдіють з землею тепер самі селяни? Ось ви кажете про землю... А коли - б оддати всю як є землю вам, що ви з нею зробите? На латочки між собою поділите та дідовими плугами ковириятимете? Яка користь від такого хліборобства Україні буде? Та ви-ж самі себе прокормите як-так, а місто буде як? А промисловість на які гроші держава підсилуватиме? А виробів закордонних купувати не зможемо, бо й нам продавати буде нічого... Селянського зерна ані англійці, ані французи не купуватимуть!

Громада сопе... Залисніли над засмаленими сонцем щоками — носами білі поорані селянськими злиднями лоби — чола. Старий Білозуб розстібнув кожуха і все кричав:

— Питаєте, коли вам панську землю? Ні, цього не буде!.. Революція дала вам „просвіту“, дала вам рідну школу... Поклала початок культурі, а щоб всю землю забрати, треба науку хліборобську знати! Треба технічне знаряддя, машини мати! Треба землю скупчити у великих господарствах, а не різати її на скибки... Треба... ось...

Потонули слова Віктора Федоровича в роздратованому гаморі селянського сходу... Виступив наперед фронтовик Федот Скибка, шинеля на ньому драна, кашкет брудний, зім'ятий, одна нога в постолі — хвора, а друга в чоботі, бичовками звязаному, сам низенький, синіми губами під ріденькими вусами — бородою труситься весь, закричав на Білозуба з очима, кров'ю налитими.

— Ловко по образованому, по українському виходить у вас! Ло-вко! Голодранці, мовляв, дураки! Вони самі й їсти не зуміють з миски, хай гризуть масляки. А хто-ж землю обробляв? Пан Верезубський, чи ви, ваше благородіє? Ми... Ось цими руками для вас... Для вас обробляли, так вам робити вміли, а собі не зможемо?! А артілі що? А комуною як? Що ми не зуміємо? А... Розтуди... Думаєш, як до нас нашим словом озиваєшся, та шапку скидаєш, так уже ми й дозволимо тобі нашу кров?! наших дітей кров... розтуди!!!

— Товариші, громадяни! На Україні по городах робітники нам не допомога! Ми панів з села, а вони їх у города приймають! Треба гнати їх геть! Треба, щоб на Україні паном і не смерділо... (оплески)

Ху... Ви не плескайте мені... Вerezубські полосували нас німецькими шомполами! (по громаді прокльони, лайка, гамір), а Білозуби приведуть Директорію... Бо ви бидло! Бо ви неосвічені мужики! Не вмієте приставляти панів у „просвіті“!.. А пам'ятаєте, пане-добродію, як ви мене хлопцем прогнали, й копійки не заплативши? За рік служби й копійки не дали??? Дудник кричав.

Білозуб застібнув кожуха й ціпком сніг з чобота свого збивав. Фронтовики в драних шинелях виступили наперед. Білозуб скинув шапку, переміг свій страх, махнув шапкою.

— Дарма, Федоте, лаеш: матюком нічого не вдієш! На Україні не одні Житняки, а тридцять мільйонів ротів хліб кусає!.. Що сказав Білозуб, думає тільки він, а одна голова ніщо.

— Брешеш, сукин син, всі панки так! Брешеш!!!

— Дуднику, я твого батька ровесник, так ото я хотів сказати. Буде так, як вирішать виборні з усіх сіл українських у Києві... Пощо ми будемо сваритися? Нам треба на захист нової влади стати! а то як прийдуть кацапи, та тут ось сядуть... в постолах, пізно вже буде!

Шапку одяг і пішов собі, кілька разів наслідок низько уклонившись... Проводили очима дебету постать. Розірвати готові були в шматки, так... Щось здержало сход.

У Білозубів велася довго нарада в кабінеті господаря: постановили забрати все, що цінніше і перебратися в місто; господар своєму вірному Юхимчику:

— Щоб будинок не брали під постої, — заселити його треба надійними людьми! Переберися ти з сім'єю, хай Уляся переїде і ще... сам подбай...

*

До Коцюрихи пришла поада. Сидять удвох і плачуть: тиждень тому вирядили молоде подружжя за кордон, а тепер зміна влади одрізала їм поворот. Повінчалася після пречистої Галя Коцюрівна з Василем — поповичем, що все доказував, який він росіянин, а тепер там такий з нього українець вийшов, хоч куди, — иншої сорочки, як не вишиваної, й не одяга...

— У Бельгію - ж поїхали... Та ще Василь і мов не знає, що там за останній рік вивчив!

— Та й Галочка - ж, поки гуляла з Білозубенком то й взялася була за французьке... Випийте тернівочки, Олімпіадо Анемподістовно!

— Дякую красенько, Феодосіє Опанасовно... ніяк з голови мені сон не йде: йшли Галя з Васею по чорній ріллі в самих сорочках і босі... Як серце чуло, не хотіла, щоб вони їхали. Ох, діти, діти... Ніна з Еросом вже до лівих ес-ерів перейшли, проти Директорії що... А Юрко біля Петлюри... З піною кричав тут, що він українець, тільки українець, а батько-мати йому не Україна... Тройко маю, а серцем болію за десять!

— І, моя свашечко! І, моя голубочко, а мені, скажіть, легко хіба? Та - ж як і вам звісно: не досипала з-замолоду, не доїдала за тим господарством... Діткам дбала... коли - б так не надрилася — може й діти виживали - б. Дев'ятеро малими заховала, а ці двоє... Галя — одна печаль, а Карпо...

Затруслилися плечі в старої. Дістала рукою навмання рушник та лице в нього й надривно заридала:

— Легко хіба матері? Одним же один... Тішила й кохала його, порошок здувала... Та й старий було: „хазяїн росте“! А я вже...

Та хіба - ж проти Карпа є що закинути? Парубок — сокіл! Та - ж приворожила гадина... Чи напоїла... Чи скупала... Тільки й диха, коли її бачить. Чи - ж про таку я невістку марила? Для такої хвойди сина викохувала? Здоровий, вивчений, хазяїн кругом, і за голодрабкою, попихачем від колиски чужим, пробачайте... сохне... Каже: „Мені, мамо, крім неї другі жінки чи дівчата не існують! І радий би, та їхній запах одгонить мене од них“. Питаю: „Чим же Горпина так пахтить тобі“? — „Не знаю, мамо, а тільки голос здаля її почую, постать побачу, чи піт нюхну — сам не свій роблюся“... От приворожила! Ми з старим її за Гудзика просватали: думали, буде чужою жінкою, оживе Карпо... І з германцем тягалася... А це знову сама! Ото - ж крамарює, а Карпо за голову споживчого собі взувся... „Треба, каже, за касою комусь стояти“. Попросіть, свашечко, пан - отця... Може є молебствие яке, чи служеніє, ми вже за грошима не постоїмо...

— Гаразд... Це можна!... У Сави є така старовинна книга з службами супроти чар та ворожби усякої... Як рукою все здійме, не сумлівайся!

Простора хата в Коцюр. Підлога жовто пофарбована. Подушки мережевом просвічують зелені напірники, мало не під стелю. Малюнки по стінах. Квіти на вікнах за тюлевими занавісками зеленіють. І диван з кріслами зеленим плюшем оббиті... Чистота скрізь гріє затишком.

Стара витирала краєм рушника заплакані очі й впрошувала попадію гоститися.

...Для обох матерів революція добра не віщувала.

XIX

Прекрасний палац Везеубських лежить у руїнах: зацілів від усієї тої розкоши тільки один лев на парадному ганкові. Лежить собі, як і сто років тому, і, поклавши голову на передні лапи, усміхається Вольтеровською посмішкою... Від його товариша по другий бік східців zostалися лише шматки білого мармуру, забраковані житняківськими бабами для гніту на квашену капусту, буряки й инш.

Коло лева збираються теплими вечорами мешканці економії. Тепер січень. Сидять всі по теплих кутках. Одна місс Дорфільд, незмінно що - дня роблячи свою прохідку, зупиняється коло лева, котрому містець дав посмішку філософа...

Міс Дорфільд — висока, костиста британка в картатому драповому пальті і невеличкому чорному капелюхові. Обличчя в неї нагадувало шкіру печеного гарбуза, очі — калюжу в глинищі в блакитнонебій день, а рухи й манери zostалися тими - ж, з якими вона приїхала з батьківщини, щоб заробити собі віно для одружіння з коханим. Міс Дорфільд з весни 1914 року немала жодної вістки. Дарма... як тільки буде можливо, вона повернеться на батьківщину в коло родичів, а коли коханий загинув на війні або помер... вона присвятить кінець свого життя маленьким небожатам і спогадам про весну своїх юнацьких

років. Про це розповідала міс Дорфільд левові — він один розумів її в цій зачаровано-казковій країні.

Пани існують доти, покиль живуть їхні слуги. Наука й мистецтво не одмітили в своїх шедеврах генія слуги, — цього справжнього завоювника — переможця двох світоглядів, двох культур, двох ворожих світів.

Василь Іванович належав до таких геніїв, не зареєстрованих невідячною людськістю: він мав постать і обличчя скомороха, а поведження й рухи високородного магната.

Стара довірена покоївка пані-господині, Степановна, цілком була під пару Василеві Івановичеві. Вона, не вагаючись, повінчалась з ним у житняківській церкві після розгрома економії...

Машталір Іван з своєю жінкою Мотрею, котра за довгі роки служби панночкам так звикла опікуватися міс Дорфільд, що й тепер по звичці пеклувалася нею.

Садівник Тарасович, що з економського саду створив для себе всемогутнього ідола, котрому офірував усі свої думки й чуття. Це головні лідери населення економії, що жило з саду, з городу, з прихованих рештків панських розкошів.

Всі старі слуги вірили без вагання, що минеться революційне лихоліття неслави їхнього панства і Вerezубських родина заживе ще в більших розкошах, ще в більшій славі... Це була їхня віра, бо слава й розкоші Вerezубських були й їхніми розкошами та їхнею славою.

До жнив минулого літа жив ще в економії машиніст Федот Кислиця з своїм підручним Максимом Птицею — обидва мали з усіма непогані відносини, хоч не сиділи за ячмінною кавою разом, не грали в карти і мало слухали спогадів про панство. Кислиця майже цілі дні проводив у каретнику (великому цегляному сараї, що зацілів од пожежі), де стояли всі машини. Там завжди горів горн і Птиця що-дня щось клепавав на ковадлі...

Пояснював Кислиця:

— Я так дивлюсь: людину не штука покинути, сама собі раду знайде, а машина пошани до себе потребує і вопче... Покинути машину на призволяще — гірше за все.

Тарасович ломав свою бороду підборіддям і потакував.

— Ще і рослини, скажимо, що - б з трояндами сталось, коли - б я їх покинув?! А в нас рідкостні сорта, з Бельгії виписані...

Працював, працював Кислиця, а одного ранку з усіма попрощався та й подався:

— Треба у губернське змахати на тиждень: ось вам ключі, Василь Ваничу, від гаражу і вопче!

Василь Іванович поклав ключі в шухлядку столу і гостинно запрохав машиніста на „філіжанку кави“. Той подякував, odmовився, — коні біля волости чекали на нього...

Птиця одкрив собі кузню в Житняках і в економію й не навідувався, а Кислиця зник... більше про нього в економії чуток і не було.

Перестали в економії вже й згадувати машиніста, коли ось...

Білозуб мав якісь справи по купівлі економії з старим паном. Старий конторщик Гойкало, поки не виїхав до Києва, теж цеє стверджував, а тільки молоді Вerezубські ніяким твердженням Білозубовим віри

не йняли і як садовину, так і збіжжя на свою користь повернули. Білозубові дуже тягатися торік з своїми сусідами було не з руки. Верезубські коло самого гетьмана були та й документи були більш добро-сусідські, ніж нотаріальні... закон їх мав не визнати.

Тепер инша справа. Верезубські втекли з гетьманом за кордон. Україна не мала твердої влади... а сіяти треба ось—ось...

Приїхав Білозуб з Мірою в Житняки. Пішов у волость і показав там папери з печатками: економія здана йому в оренду з садом і землею в 1000 десятин...

В економії нічого не знали, коли перед ганком флігеля, де жив Василь Іванович, зупинилася висока бідка Білозуба. Вилізли Віктор Федорович з Юхимчуком.

Василь Іванович розкладав пасьянс з трьох колод панських карт. Степановна недалечко у фотелі плела панчошу і розмовляла з жирним сибірським котом.

— Доброго здоров'я!

— Милости просимо, добродію Вікторе Федоровичу! Прошу тут сидати, чи, коли ваша милість бажає, в контору пройдемо...

— А що в конторі у вас є?— примружив око Білозуб і сів у фотелю біля вікна:— Сідай і ти!— додав своєму довіреному.

Василь Іванович хапливо збирав карти, усміхавсь і не міг здержати наполоханих очей. Вже два тижні даремно добивається в нього Юхимчук згоди приступити до реєстрації „живого і мертвого інвентаря економії“.

— Я тебе, Василь Іванович, не затримаю... Мені потрібні тільки ключі від усього й твоя допомога: економія тепер моя! Тебе я готовий залишити на твоїй посаді, а за труд по передачі заплачу особо... Ось яка справа!

Степановна плела панчошу, скося, крізь окуляри, до всіх приглядаючися. Василь Іванович склав карти і підвівся з фотелі: заяложений і подраний халат розійшовся і на момент показав надзвичайного білого кольору тонку і свіжу полотняну білизну... Голос його тримтів, коли він казав:

— Добродію мій, пане-добродію Вікторе Федоровичу! Ви знаєте мене давно, коли ще ви ходили з гріфельною дошкою до школи, я вже носив ліvreю і мав довір'я свого пана. Мого нещасливого небіжчика— пана Петра Ерастовича Верезубського... Старий приклав біло-сніжну обідрану шматинку (замість носовки) до своїх очей і, помовчавши трохи, закінчив:

— Пане-добродію, моє життя вже скінчене і пізно мені починати нову службу в нового пана!

Закінчивши ці слова, старий розвів руками й уклонився з жалем привітно, точнісінько так, як робив це його пан.

— Але я маю папери! Ось вони... Ось підписи обох ваших панів!

Юхимчук задоволено хмукнув на весь pokій. Степановна нагородила його за це прокурорським поглядом.

Василь Іванович зщулювся у фотелі, розглядаючи папери... Його перев'язані зеленим гарусом рогові окуляри все не хотіли держатися на носі.

*

Міс Дорфільд, Степановна, Тарасович, Іван і Мотря ходили слідом за Білозубом і Юхимчуком і ловили слова Василя Івановича, наче ті слова були смачніші за полуниці з улюбленої грядки пані-господині.

Дійшли до каретника.

— Небіжчик Петро Ерастович найбільшу увагу останніми роками звертав на машини... Багато грошей переводили ми за них в Америку. Тут у нас і трактор, і снопов'язалки і... Думка була така, щоб зовсім обходитись своїми робітниками... Механик-машиніст у нас все содержав у повному порядку і справності... Прошу, пане-добродію Вікторе Федоровичу...

Білозуб кривився від цієї балаканини... він краще за старого дворецького знав усі машини економії, але не хотілося псувати миролюбного настрою цих старо-панських мумій. Він ледве міг дочекатися моменту, поки став на порозі заповідного схоронища.

Одімкнули браму-двері ковалі товстим залізом. Увійшли всі й остовпіли... величезний каретник місткістю столичного гаража був... порожнісінький.

Цеб-то в ньому стояли старовинні важкі карети, висіли колеса, валялись по кутках порвані шини і рурки потрошених велосипедів... Зрештою висіла блискуча зброя, але жадної машини.

Міс Дорфільд скрикнула радісно в темному кутку і закричала:

— Стер'кес, Стер'кес е шов'л!!! (Драбина, драбина і лопата!)

Її не зрозуміли і підійшли, а, побачивши стару залізну драбину й кілька лопат, розсердилися:

— Дурна потороча!

І Юхимчук грубо відштовхнув англійку, котра, догадавшись, що той її вилаяв, одповіла гнівно:

— Енкерст лор'ел! (Проклятий негідник!)

Що це означає? Я вас питаю: що це означає? — грізно запитав Білозуб старого дворецького і перевів грізний скам'янілий погляд на всю громадку мешканців економії.

Василь Іванович був цілком приголомшений цим одкриттям. По ньому не було помітно, чи він чув слова нового господаря, або чи зрозумів їх.

Три дні пропадав Білозуб в економії. Старанно обшукав усі льохи, всі сараї—жадної сільськогосподарчої машини. Покликав коваля Птицю.

Той неймовірно озирався:

— Та ось тутечки-ж стояв трактор! Та я-ж, як тільки зажмурюся, бачу! Ось тут стоїть! А сівалка... А молотарка... Та ось... Та якже-ж це?

І парубок так неймовірно кліпав очима, колошматив своє глинястоколірне волосся й харкав на всі боки, що Білозуб охоче повірив йому: машиніст та ще коваль міг йому стати за велику допомогу. І він вирішив:

— Це штуки старого панського блюдолиза Івановича! Пострашити його — не змовчить!

І Білозуб викликав в економію загін за-для аресту всіх мешканців економії, за винятком міс Дорфільд (британська піддана) і Тарасовича (на кого-ж тоді доручити сад?).

*

Період агітації в льохах Житняківського Споживчого Товариства закінчився, час уже був зорганізуватися за-для активного виступу.

На сьогодні призначено загальні збори. Семен Вовкогон, Федот Скибка, Максим Птиця й Горпина радилися перед одкриттям засідання.

Високий, худорлявий Семен був всім рідний і незнайомий. Він розповідав останні новини: „Центральний Виконавчий Комітет України існує в Харкові... В середині партії йдуть цілі бої по українському національному питанню... Ось двоє комуністів Мазлах і Шахрай — Семен показав рудого грубенького зошита: — в Саратові книжку видрукували... Од Леніна самого відповіді вимагають“.

Книжка пішла по руках... Перегортали сторінки, наче боялися друковані літери змазати... Федот обома руками придержав:

— Будь товаришем, на ніч дай! Про що вони і як село ставлять, першим ділом...

— Так давайте, прочитаємо лист до Леніна... Це в самому кінці... небагато... ось скілочки!

Семен сів на діжку й, розбірно вимовляючи слова, прочитав розділ... Федот застромив десятеро пальців у свої темні патли й зубами скрипнув:

— А пече хлопців здорово... Ну, та з своїми договоришся — єрунда, одно слово... Тут коли-б наша тільки взяла! А Ленін — не дурень... тільки пригадаю його голос, усмішку й сам наче порозумнішаю... Оце тут скільки перечитав я... одного слова Леніна не переважить. Він розкаже. Він українців не дасть в обиду... Та хіба-ж наша обіда од свого-ж пролетарія не є по загривку уському „пролетарії всіх країн єднайтеся“?! Та боже мій! Та це-ж так... Хлопці б'ються, а думати ніколи їм... та наша пролетарія, коли переможе та нагряне в Москву та гаркне їм всім одно слово „Пролетарія всіх країн єднайсь“! Кінець... А хлопці молодці! Єй богу молодці... Вдвох одчубучили!

Горпина:

— Та ще й назвали: „До хвилі“ або „Що діється на Україні і з Україною“. Це-ж нам, Семене, зостанеться?

— Вам... Так давайте вибирати...

Максим тихо, не поспішаючи, одказав:

— Вибори у нас короткі: Вовкогон — головнокомандующий, Скибка його заступник, ну, а ми з Горпиною — коло них на затичку: в мене кузня, а в неї крамниця...

Федот:

— Маніжитися не будемо! Так хай і буде. Тільки ось: зброя є, а все проче як? У мене нога хвора й чобіт немає... та й у наших партизан у такій же пропорції...

Семен твердо:

— Єрунда! Коли будемо на одержу звертати увагу, то як-раз сяде нам директорія на хребет... обмотай ноги повстю чи дрантям яким і гайда. Коли життя несеш, так ніг жаліти нема чого!

Федот густо зчервонів і як вдавився.

Ввійшли в найбільший льох, де зібралися всі десятники. Семен зробив доповідь про стан революції за Січень 1919 року, бо було тільки

16 лютого. Умовилися про порядок вирушення з села до призначеного пункту, де мусіли з'єднатися з партизанами. Розібрали команду. І тільки Горпина вилізла, як це вона й що - разу робила, щоб обійти подвір'я й перевірити вартових в потайних схованках... Тільки вилізла з льоху й пішла до хати наче, як од сіней їй назустріч Карпо Коцюра:

— Де була? З ким?

Ніч хмарна. Темно. Здавив руки й захекані вуса в ніс — щоки тиче:

— Кажи!

Засміялася безжурно:

— Ну й налякав же ти мене! Тут мені за два тижні не було частинки вільно з кружків у льоху позмивати... Геть пліснятиною взялися, капуста вже мало не засняділа... оце перемивала та так втомилася та намерзлася, що ні рук, ні ніг не чую... Ху, як серце з переляку!..

— А ти - ж казала, що застудилася й на печі паритимешся?

— А хіба не чуєш, як хриплю?... А тільки кружки - ж... Оце ще хини випью!

— Та ходім же в хату... Труситься й стоїть...

— Та батько не спить, мене дожидає...

— Батько... чий батько? Хіба ти дівчина, що боїшся так?

— Е... старі наче діти! Що знають, те й вибалакають...

— Ну... прощай! Прощай, любя! Серце моє! Біжи - ж... Ще раз тільки...

Гуркнула сінешними дверима Горпина і причаїлася коло дверей... Добігла до перелазу, вже ген-ген од собак одбивався ціпком Карпів голос...

Перевірила вартових і повернулася до льоху, де товариші вже непокоїлися.

— Коцюра на подвір'ї був! Ледве збулася...

Сказала... В багатьох підозріння заплодилися тої хвилини. Промовчали... Завтра удосвіта рушати, — багато свого в голові в кожного...

А Семен однаково мусів ще про багато де-чого порадитися Горпини. Одіслав на пізніше. Пройшов через льох у крамницю, де вже було йому постелено й наготовлено їсти...

Горпина в хаті на лаві просиділа коло печи години зо три. Все боялася, що Карпо повернеться й зопалу наробить галасу... Останні часи ніколи було з ним... А він і так підозрівав. Кохає Карпа. І брата кохає. Обидва вони Україну люблять... Один розповідає про кривди, що батьківщина терпить... І другий розповідає... Обох кохає Горпина. Лампадиком засвітила думка: „Руденьку книжечку треба Карпові дати почитати“!

Зідхнула глибоко й важко: налякала голосистого цвіркуна під припічком.